

tarih evresi

Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

Ocak-Şubat 2021

PROF. DR SELDA KAYA KILIÇ

DOSYASI ÖZEL SAYISI

Sahibi

MT PROMASYON MATBAA

Yazı İşleri Müdürü

Ogün Nuri TaŞ

Yayın Yönetmeni

Nesim ŞEKER

Yayın Kurulu

Ömer KOÇ - Doç. Dr. Nesim ŞEKER, Doç. Dr. Nurten KILIÇ,

Doç. Dr. Birsen BULMUŞ, Doç. Dr. Mehmet Z,

Doç. Dr. Umut ÖZGÜR.

İrtibat

Tel: (0312) 256 74 92 - 0505 677 22 35

tarihdergisi@gmail.com

Bu dergi Hacettepe, Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ niversitelerinde bulunan Doktorlar,
Doçentler ve Master ğrençileri tarafından iki ayda bir yayımlanır.
Dergiye gönderilen yazılar basılmaz ise istenmesi halinde iade edilir.
Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazı sahipleri sorumludur.

MT PROMASYON MATBAA

Tel: 0312 384 76 15

İçindekiler

Nusret Paşa'nın Irak'ta Islahat Önerileri

Prof. Dr Selda KILIÇ4

19.yy.da Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti

ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler

Prof. Dr Selda KILIÇ19

Irak'ta Siiligin Yayılmasının

Önlenmesine Dair Bir Belge

Prof. Dr Selda KILIÇ33

İran İslam Devrimi'nin

Türk Kamuoyunda Yansımaları (1978-1979)

Prof. Dr Selda KILIÇ41

İran'da İlk Anayasal Hareket “1906 Meşrutiyeti”

Prof. Dr Selda KILIÇ66

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Islahat'a

Dair Görüşleri İle İlgili Bir Belge

Prof. Dr Selda KILIÇ77

Dergiden

Tarihi araştırmaların, neticesine dair   ylenebilecek şeyler tarihteki hayatların, bug  n yaşanabilirliklerin projeksiyonuna dairdir.

Sevgili Prof. Dr. Selda KILI   hocamızın ortadoğu      leme makalelelerini dergimizde yayınlıyoruz. Entellekt  ellere kaynaklık yapacağını biliyoruz.

Nusret Paşa'nın Irak'ta Islahat   nerileri adlı makale, 19.yy.da Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve K  rfezine İlişkin Bazı Tespitler adlı makale, Irak'ta Siiligin Yayılmasının   nlenmesine Dair Bir Belge adlı makale, İran İslam Devrimi'nin T  rk Kamuoyunda Yansımaları (1978-1979) adlı makale, İran'da İlk Anayasal Hareket "1906 Meşrutiyeti" adlı makale, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Islahat'a Dair G  r  şleri İle İlgili Bir Belge adlı makale ile Prof. Dr Selda KILI   hocamızın makalelerini sizlerin beğenisine sunduk.

Umarım tarihin tozlu sayfaları arasında yapacağınız yolculuktan keyif alacağınızı tahmin ediyoruz...

Nusret Paşa'nın Irak'ta Islahat nerileri

Prof. Dr Selda KILIÇ*

19.yy Osmanlı Devleti açısından önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Pek çok konuda olduğu gibi vilayetlerin idaresi sorununa bu dönemde oldukça zaman ayrılmıştır. Bunun sonucunda da vilayetlerin yeniden yapılandırılması ve düzenlenmesi ile ilgili olarak kimi yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu değişim süreci içinde, yönetsel yapıda ve alınıp uygulamaya konulan tedbirlerde iç ve dış dinamiklerin etkisini de yadsımak mümkün değildir. Ayrıca aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin merkezi idarenin yanında, taşra idaresine'de büyük bir önem verdiği görölmektedir.

Irak bölgesi de bu açıdan ele alınıp irdelenecektir. 19.yy'da Osmanlı Devleti'ndeki bu değişim süreci içerisinde, özellikle de sultan II. Abdülhamit'e sunulan bir çok layiha bulunmaktadır. Bunlar, güzel

sanatlardan ekonomiye, tarımdan, bayındırlığa kadar uzanan çeşitli konuları içermektedir. Elbette ki bu değişim, düzenleme ve yenilik istekleri konunun uzmanları, bölgede görev yapan üst düzey yöneticiler (zaman zaman de alt grupta görev yapanlar) gördükleri yanlışları, alınması gereken tedbirleri belirtmektedirler. Irak ile ilgili olarak da tasnif kayıtlarına **“Irak’a dair Nusret Paşa'nın Layihası”**¹ olarak geçen layiha içeriği bakımından oldukça önemlidir.

Layihayı kaleme alan Müşir Nusret Paşa, VI. Ordu-yu Hümayun Müfettişisi sıfatıyla Irak'a gönderilmiştir. Aynı zamanda II. Abdülhamit'in de yaveridir (Yaver-ı Ekrem Şehriyari). Paşanın, Irak ve Arabistan kıtasının ıslahı ile ilgili olarak ele aldığı layihanın takdim ediliş tarihi 26 Nisan 1309'dur.

Layihayı kaleme alıp II. Abdülhamit'e

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,Tarih Bölümü,
Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi

takdim eden Nusret Paşa ile ilgili olarak çok fazla bilgi bulamamakla beraber Lütfi Efendi tarihinde, İslam Ansiklopedisi'nde ve Mehmet Tevfik Bey (Biren)'in hatıralarında bazı bilgiler bulunmaktadır. Nusret Paşa sarayda Cevdet Paşa, Mahmut Celalettin Paşa ve Sururi Efendi gibi saraya yakın ve nüfuzlu kimseler arasında bulunmaktadır². Bir dönem Trabzon Valiliği'nde yapmıştır³. Mehmet Tevfik Bey (Biren)'in⁴ hatıralarında "Abdülhamitin Sarayındaki İyi İnsanlar" bahsinde Nusret Paşa'ya da bir bölüm ayrılmıştır. Mehmet Tevfik Bey *"şimdiye kadar muhtelif kitaplarda yazılmış olanın aksine Sultan Hamid'in saray'daki zevatın arasında dürüst insanların mevcudiyetinden zerre kadar şüphelenmemek lazım gelir. Tam aksine, orada da kötü hareketlere tenezzül etmeyen, hatta çok hürmete layık, mübarek zatlarında bulunduğunu tasrih etmek vazifemdir."*⁵. diyerek Vidinli Ferik Tevfik Paşa, Hidiv İsmail Paşa, Müşir Derviş Paşa gibi Paşaları anlattıktan sonra **"Nusret Paşa"** başlığı altında onun ile ilgili olarak şunları yazıyor: *"Bu zat'da saray'da bulunmakta idi. Orijinal bir insandı. Odamıza girdiği vakit boynuma sarılarak musafaha ettiği hiç hatırımdan çıkmaz. Çerkez asıllı olduğu söylenirdi. Harbiye'den yetişmiş, mezun olduktan sonra Avrupa'ya gönderilmiştir. Valiliklerde, kumandanlıklarda ve Şura'yı Devlet Azalığı'nda bulunmuştur. "Deli" lakabı ile anılan akıllı nadir insanlardandı. İyi coğrafyacı imiş. Bir atlas ile kürre-i musattaha vücuda getirmiştir."*⁶

Nusret Paşa'nın harita konusunda kabiliyeti, kaleme aldığı layihada da görülmektedir. Layihanın sonuna Irak Vilayeti'nin haritasını çizmiş, ayrıca açıklayıcı bir ek hazırlamıştır.

Görüldüğü gibi Müşir Nusret Paşa'nın Osmanlı sarayında önde gelen devlet adamlarından biri olduğu, ülkesinin sorunlarına karşı duyarlı ve fikir üreten bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Bağdat Valisi olarak Hacı Hasan Paşa görev yapmaktadır. Önemli bir mevkiye sahip olan Bağdat 'ta Mithat Paşa da dahil olmak üzere bir çok Osmanlı Paşası görev yapmıştır. 1871'de Bağdat'tan ayrılan Mithat Paşa'dan sonra yerine Rauf Paşa Bağdat'a vali olarak gönderilmiştir⁷. Daha sonra ise, Takiyüddin Paşa (İkinci kez), Redif Paşa, Abdurrahman Paşa, Mustafa Asım, Nakıb Seyyid Selman Efendi, Giritli Sırrı Paşa, Hacı Hasan Paşa onun ardından da Kadı Ataullah Efendi gibi biribirinden değerli valiler atanmıştır⁸. Müşir Nusret Paşa'nın layihayı hazırladığı dönemde Hacı Hasan Paşa Bağdat'da vali olarak bulunmaktadır. Bölge üzerinde 19.yy'ın ikinci yarısından itibaren, özellikle İngilizler ve Fransızların Irak üzerinde, büyük bir çekişmeye girdikleri görülmektedir⁹. II. Abdülhamit döneminde de Osmanlı Devleti'nin izleyeceği siyasetin belirlenmesi, Avrupalı Devletlerin bu bölge üzerindeki baskıları ve nüfuz oluşturmaya çalışmaları açısından Nusret Paşa'nın layihası oldukça önemlidir.

"Devletçe içeriği gizli tutulmak ve gerektiğinde bakılmak üzere Irak ve Arabistan Islahına dair genel bir layihadır." Başlığı altında kaleme alınan layiha'da Nusret Paşa'nın Irak ve Arabistan Kıtası ile ilgili olarak gözlem ve önerilerinden oluşmaktadır. Irak'ın, özellikle de Bağdat Vilayeti'nin göçebe ve şehirli bir yaşam tarzı sürdürdüğü bilinmektedir. Bağdat'ın bu yaşam tarzı ve bunun dağılımı bir harita eki ile *"genel layiha"*da gösterilmektedir. Layiha'da bu

bölgenin ıslahata ihtiyacı olduğu belirlenmektedir. Bütünüde ise, ıslahata neden ihtiyaç duyulduğu açıklanmıştır. Bunun için bölgeyi tanıyan, konusuna hakim, durumu bilen, ıslahat girişimlerini yürütebilecek bir **“İslahat Heyeti”** (Heyet-i Islahiye) görevlendirileceği yerde, bu iş yalnızca bir kişi üzerine Ömer Paşa’ya verilmiştir. Oysa Avrupa’da bu kadar büyük bir kıtanın ıslahatı için, Avrupalıların *“program”* tabiri ettikleri düzenlemeli uygulamak amacıyla ıslah heyetleri oluşturulur. Fakat burada herhangi bir program da belirlenmemiştir. Yapılacak düzenlemelerin tamamı özellikle bir karar defteri ve cetvele uygun bir program dahilinde değil de başıboş, ne yapılacağına dair belirlenmiş bir metin dahi eline verilmeksizin yalnızca kendisinin dirayetine bırakılmıştır. Özellikle Irak kıtasında birçok mülkiye ve askeriye dairesinde hürmet edecek adamların bulunmamasından dolayı Musul ve Kerkük’de bulunan 12. Fırka’da olan Zabitan askeri terbiyesini kaybederek, uygunsuz (fesad-ı ahlak) davranışlarda bulunmaktadırlar. Kahvehanelerde askeri elbiseleriyle hatta bazen bazıları askeri elbiselerini çıkarıp iç donlarıyla tavla gibi oyunlarla meşgul oldukları görülmektedir. En vahimi de Musul’da bulunan askerlerin oldukça uzun bir süredir maaş alamamalarıdır. Askerlerin itaatsizliklerinin nedenlerinden biriside budur. Ancak henüz şu esnada askerler birikmiş maaşlarını gönderilen meblağdan alarak tahsil etmişlerdir. Asker maaşlarının ödenmesinden sonra, geriye kalan 10.000 (onbin) lira ile harab bir halde bulunan piyade ve süvari kışlalarının hayvanları yenilenmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, 12. Fıkra’nın umera ve zabıtanı, mülkiye ve adliye memurlarının halka karşı zalimane davrandıkları

görülmektedir. Bu nedenle halkın emniyeti kaybolmuştur. “şımar-ı araban” vergisi olan seksen bin guruşu toplamak bahanesiyle, Bağdat Vilayet’inin, Musul Vilayeti dahiline göndermiş olduğu Tabur Ağası Muhlis Efendi ile oğlu Abdullah Çelebi’nin topladığı 2.000 (ikibin) lira ile bir at ve kısarak aldıklarını, Ömer Paşa’nın haber almasıyla, bunların hesabına bakmak üzere Bağdat Valisi Hacı Hasan Paşa’ya telgrafla haber verilmiştir. Özellikle Bağdat Nakibi Seyyit Süleyman Efendi ve biraderi Seyyid Abdurrahim ve Ahmet ile Derviş adındaki kişiler, onların etrafındaki diğer adamları Bağdat Vilayeti dahilinde zulüm yapmaktadır. Bağdat valisi de kendisine gönderilen dilekçe ve telgraflardan dolayı kuşkulunup, meraklanmıştır. Bu durum hem tabur ağası Abdullah’a, hem de Ömer Paşa’ya bildirilmiştir. Ancak Ömer Paşa bu bölgeye gelememektedir. Burada Yezidilerin Şeyhi Abdülkadir’in dergahı ve taraftarları vardır. Onlara dokunmak dergahlarına dokunmak gibidir. Bu bölgede özellikle de Musul, Süleymaniye ve Kerkük’de dervişler aracılığı ile Ömer Paşa aleyhinde iftiralar atılmaktadır. Bu bölgelerin gelişmemesi, buralara Devlet-i Aliyye’nin giremeyip, gerekli ıslah çalışmalarını yapamaması ve böyle gelişmemiş, harab bir vaziyette kalması bunların işine gelmektedir. Bütün bu nedenlerden dolayı bölgeye Ömer Paşa’nın tek gönderilmesi düşünülmüştür. Ancak özellikle mahalli zorbalara Ömer Paşa’nın uygulamak istediği ıslahatı sekteye uğratmışlardır. Bu da yaşamlarını burada idame eden memurlar ve halk üzerinde olumsuz etki yaparak, zarara uğramışlardır. Bilerek ya da bilmeyerek ıslahata karşı çıkanlar farkında olmadan kötülük yapmışlardır. Aslına bakılırsa bu durumdaki insanlar Irak ve Arabistan kıtasının

içinde bulunduğu illet durumun vehametini ve derecesini görememktedirler. Bunu kavrayamadıkları içinde yeni düzenlemelere mani olamaya çalışmışlardır.

Bölgenin sanat, siyasi, şeri, fen, tıbbi alanlardaki durumu, adı geçen fırka tarafından incelenmiştir. Ömer Paşa'nın buradaki az ve eksik çalışmaları, icraatları dahi buradaki zorba mahalli memurlar tarafından "muzır" sadasıyla karşı çıkmıştır. Ancak bunlar Saltanat-ı Osmaniye'den korku duyarak gizlenmektedirler. Bu düşüncede olanlar bu kez Derviş kıyafeti içinde zulme ve fesada başlamışlardır. Bu arada İran sınırında ufak tefek gösteriler olmaktadır. İngilizler tarafından Hintli ve Afganlı kişiler, Bağdat ve Irak'ın en mutena semtlerine gruplar halinde gönderilmektedirler. Ayrıca fakir halka özellikle Hristiyan ve Arap gruplarına, ahalinin elbiseleri gibi (belleri kuşaklı, dökülmüş) elbiseler giydirilmiştir. Elbiselerin üzerinde İngiliz lisanı ile "piyade askeri" ibaresi yazılmıştır. Bu gibi kişiler altı kuruş fiyatla tutularak bu işi yapmaktadırlar. Bazıları da Hint ve Mecusilerin¹⁰ İngiliz okullarında okuyup terbiye gören ve hristiyan olarak "*Hindistan Askeri Zabiti*" rütbesi verilenlerden oluşmaktadır. Bunlar tebdil-i kıyafetle buralarda bulunmaktadır. Kadiri dergahı (Dergah-ı Kadiri) civarında bulunan hainleri de, bu dergahların odalarında bulunan Hintli ve Afganlı, Hindistan Askeri Zabitanı aracılığı ile eğitilmektedir.

Bu dönemde İngiliz memurları Musul Vilayeti'yle Van, Erzurum taraflarını dolaşmakta ve buralardan bilgi toplamaktadır. Ayrıca fesat fikirler yayarak bu durum hakkında da Hindistan Valisine bilgi vermektedirler. Bir taraftan da Basra körfezi dahilinde ve Şat-tü Fırat kenarında bulunan

Arab çocuklarına İngiliz dilini öğretmektedirler. Bu durumdan bizim vali ve memurlarımızın acaba ne kadar bilgisi vardır? Ve ne kadar haberdardırlar? Benzeri durumlar İran sınırı civarında da yaşanmakta, Mendeli ve Kuttü'l-amare kazaları dahilinde acemlerin, zabitlerin ellerinden silahlarını almak ve Devlet-i Aliye tebasına karşı harb etmek, yaralamak gibi eylemlere cesaret ettikleri görülmektedir. Bundan hükümet meclisinin tamamen bilgisi vardır. Ayrıca ordu-yu hümayun müşirine de bilgi verilmiş ve durumun fena hale geldiğinden ordu da haberdar edilmiştir. Burada özellikle Kadiri dergahının başına geçen kişi ve kardeşi ile tarikatın üyeleri Geylani (Gavs-ı Geylani) hazretlerine itikatleri çok büyüktür. Zengin-fakir her Hintli ve Afganlı cühelası bunlara bir hediye vermek ister. Bir akçe'ye muhtaç olan bir kişi bile, eline ne kadar para geçerse geçsin sabah-akşam postnişin'e gidip, kapıdan girdiği anda secde ederek şeyh (nakib) veya onun kardeşi ya da oğlu, o'da yoksa akrabalarından birisinin huzuruna girer. Onun sağ kolu omuzuna yakın yerden terbiyeli bir şekilde öper. Elinde bulunan para ya da her ne ise oturduğu şiltenin altına koyup, bir secde daha yaptıktan sonra huzurundan çekilir. Tarikatın bir üyesi ya da vekilin "çavuş" namıyla bulunan teşrifatçısı o da yoksa oğlu ya da kardeşleri Seyyid Abdurrahim ve Ahmed efendiler her ne emrederler ise Pir'in emridir diyerek, idam bile olsa derhal cennete gideceği inancıyla pir'in emri hemen süratle yerine getirilir.

Seyyid Süleyman Efendi'nin büyük oğlu Ömer Han geçen sene koleradan ölen Seyyid Mustafa adına yayınlanan "el üssü'l-bahir" adındaki risalede "Yeni Kadiri" (Kadir-i Cedide) adında bir tamim

yayınlanmıştır. Bunlara İngiliz Politika memurları da büyük ihtimam göstermektedir. Kadiri'lerin "ilm-ü hali" daha önceden bir nüshası Devlet-i Aliyye'ye takdim edilmiştir. Bu "ilm-ü hal"ın içeriğine göre;

- Şeyh evladı ve kardeşlerinin ulu bir makamda bulunduklarına itikad etmek gerekmektedir.

- "Kadiri Şeyhi" müridleriyle daima surette meşgul olmak zorundadır.

- Şeyhin yani nakib'in oğulları, torunları ve kardeşlerine "Pir" denmelidir.

- Onların huzurunlarına girip çıktıkça secde etmelidir.

- Onların talimatlarıyla halkı, muhammediye dininin "*kelime-i tevhid-i ahmediye olan 'la-ilahe illallah Muhammedün resulallah*" müridlerine karşı, cahil Hindistan, Afganistan, Arabistan, Acem, ve hatta Lazistan'a kadar yaymalarını sağlamaktır.

Bu da İngiltere Devleti gibi güçlü bir devletin dikkatine sunularak, onların desteği ve gözetiminde yapılması öngörülmektedir.

Diğer taraftan İran'da Kerbela, Necef, Samara ve Nefs-i Bağdat'da Şia Medreselerinde "*talabe-i ulüm*" yetiştirilmektedir. Arabistan'daki çadır halkından, İran ve diğer bölgelerden özellikle Hindistan Şii'lerinden buraya para gönderilmektedir. Bu paraların tamamı imam ya da onun vekilleri, bazan da İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu aracılığı ile Şii mezhebine aktarılmaktadır. Devlet-i Aliyye memurları ise buralarda olan biteni bilmemekte, bunu anlamaya ve idrak etmeye liyakat ve kabiliyetleri olmadıkları için, vakitlerini sefahat ve servet edinmek için harcamaktadırlar. Sunni mezhebinden olan ve buna hizmet eden postnişin ve

taftarındakilere ise bazı incik, boncuk takdim edilerek, devlet-i aliyye'ye sadık teba'lar olması sağlanmaya çalışılmaktadır. Ama bu gruplar çoğu zaman devlet idaresinden ürkütülmekte, onlarda illet olark zulm ve düşmanlık etmektedirler. Oysa bu grupların çoğu bu duruma vakıf olmadığından dolayı cehaletlerinin etkisiyle devlete karşı zararlı olabilecek davranışlarda sunni mezhepten olanlar tarafından bile yapılabilmektedir.

Bölgede Samarra ve Anza aşiretleri hükümetin yani bizzat Vali Paşa hazretlerinin bilgisi olduğu halde, Deylim, Samarra kazaları dahilinde birbirleriyle muharebe etmektedirler. Bir taraftan da Necef ve Şeref kazaları dahilinde hükümet memuru kaymakamının bilgisi dahilinde olarak Şia'lar tarafından barut imal edilip, Şia olan Araplara dağıtılmaktadır. Bu tarz olayları duyan ve bunu ihbar edenlere devlet-i aliyye'ye sadık Vali Paşa tarafından ödül verileceği de duyurulmuştur.

Süleymaniye dahilinde Bağdat Şeyhleri (nakibeleri) devlet-i aliyye'ye karşı zorbalık ve mezalim hareketlerinde bulunmaktadırlar. Bağdat Şeyhleri "*bab-ı şeyh*" namıyla Bağdat halkının lisasında "*hükümet-i şereffiyeye*" olarak isimlendirdikleri zorbaların bulunduğu yer Kadiri dergahıdır. Bu dergah açıkça Hindistan ile İngilizlerin politikalarını uyguladıkları ve buradan etrafa yaydıkları bir merkezdir. Bu durum böyle apaçık ortada olmasına rağmen Dersaadet ricalinden, Vali Paşa hazretlerinden, bütün mülkiye ve adliye memurları buradaki bu meseleleri, İran sınırındaki durumu, Basra körfezi dahilinde İsfahan Valisi şehzade Zillu's-sa Han ile geçen sene İngilizlerin yaptıkları anlaşmaya göre; İngiltere'nin Hindistan politikasının ne olduğu, burayı

merkez olarak kullanıp ne yapmak istediklerine dair kimsenin bir bilgisi olmamıştır.

Arap kıtasının tamamında hem karada hem de denizlerde İngilizler gizli olarak çeşitli entrikalar çevirmektedirler. Bazı nüfuz sahibi İngiliz taraftarı kişilerin bir perde çekmiş gibi gizlemeleri sayesinde, devlet alabileceği sıhatli bilgileri maalesef alamamaktadır. Zaten İngilizlerin Mısır'ı geçici olarak işgal edip, gayr-ı meşru anlaşmalar ve özellikle devlet ve milletlerarası anlaşmalarda saltanat-ı seniyye'ye karşı Mısır idaresi hile ile, haksız olarak ele geçirilmiştir. Irak kıtasında da, Arabistan'da, Suveyş bölgesinde, Aden, Bahr-ı Muhıyt ve Basra körfezinde de İngilizler sürekli olarak propagandalar yapmaktadırlar. Pek çok hediyeler ve para kuvvetinin gücüyle de ingiliz memurları, buralardaki dini liderler (postnişin dervişler) aracılığı ile, onların nüfuzunu kullanarak, bu halkı ele geçirdiler. Böylece Arap kıtası ve Irak'da, Devlet-i Aliyye'nin yapacağı mahalli ıslahatları, siyasi tedbirlerin alınmasını önlemeye muvaffak oldular.

Kendi menfaatleri gereği “*ictima heyeti*” ‘nin aleyhinde talepler öne sürerek, devlet-i aliyye'nin buradaki kuvvetini sarsmak düşüncesiyle, yalnızca kendi iktidarlarını düşünen, yönetici vasıflarına sahip olmayan, kendi çıkarları için çalışıp, beş-on boncuk toplayıp kaçmak amacıyla olan birkaç menfaatperest vali ve büyük memurların tamahkar icraatlar neticesinde, bir başka kuvvetin buralar üzerinde etkili olmasına neden olmuştur. Bu sebeple eğer bu hal-ı hazırda durum Irak'ta devam edecek olur ise, Irak elden çıkacaktır. Bunun için halka karşı gerçekten ve ciddi olarak şefkat gösterebilecek, Devlet-i Aliyye'ye sadakat'le

hizmet edebilecek, kendi fikir ve çıkarlarına göre değil de, “*talimat-i seniyye*” hükümlerine göre çalışacak, örneğin; Said Paşa hazretleri gibi denenmiş ve sadık kişilerden oluşan bir “**Islahat Heyeti**” (*Heyet-i Islahhiye*) Irak ve Arabistan kıtası için önemle ve dikkatlice hazırlanacak ıslah programında görevlendirilerek bölgenin ıslahı sağlanmalıdır.

Görüldüğü gibi Nusret Paşa, bölgedeki farklı dini gruplara mensup halkın Fransızlar ve özellikle de İngilizler tarafından nasıl ele geçirildiği, İngilizlerin bölge üzerindeki nüfuzları hakkında gerçekten önemli bilgiler sunmaktadır. İngilizlerin, buradaki tarikat liderlerini kullanarak, amaçlarını uygulayabilecekleri uygun bir ortam hazırlamaya çalıştıkları aşıkardır. İngilizler, Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu kırarak, bilhassa Şii grupları ele geçirip Osmanlı Devleti aleyhine propaganda yapmalarını sağlamaktadırlar. Hatta daha da ileri giderek, bu dini grupların kullanılmasıyla Osmanlı Devleti'nin bölgeye yapmak istediği ıslah çalışmaları sekteye uğratılmaktadır. Zaman zaman Şii tarikat lider ve üyelerinin yanında, sunni mezhebe mensup olan yöre halkı bile Osmanlıya karşı kullanılmaktadır.

Nusret Paşa'nın işaret ettiği gibi buralarda görev yapan Osmanlı memurlarının en alt kademeden, en üst kademeye kadar büyük çoğunluğunun olayın pek de farkına varamadıkları, ya da kendi menfaatleri meselesi içerisinde durumdan habersiz oldukları görülmektedir. Ayrıca bölgeye gönderilen Ömer Paşa'nın ıslah konusunda çok da başarılı olmadığı onun çok yetersiz kaldığı de önemle vurgulanmaktadır.

Bölgeye baktığımızda görüyoruz ki, bu bölge zengin petrol yataklarının bulunduğu

son derece önemli bir alandır. Dolayısı ile İngilizlerin bölge ile ilgilenmesinin başlıca nedeni, yörenin yeraltı zenginliğidir. Onun için her türlü yöntem kullanılarak bölge İngiliz nüfuzuna geçirilmeye gayret sarfedilmiştir. Bu yöntemlerde en ilginç, bölgede hakim olan tarikatlar aracılığı ile yöredeki çocukların İngiliz diplomasisine göre yetiştirilmesidir. Bu da İngilizlerin öyle çok kısa programlı değil, epeyce uzun vadeye yönelik bir siyasi politika izlediklerinin göstergesidir.

Islahatın ve gerekli ilginin bölgede çok yetersiz olduğunu ifade eden Nusret Paşa, çok isabetli olarak yapılacak yeni bir düzenlemenin tek bir kişinin inisiyatifine değil de, Avrupa’da olduğu gibi bir program dahilinde yapılması uygun görmektedir. Bunun için de Avrupa’daki söyleniş ile öncelikle “*ıslahat heyeti*” denilen ve bir “*program*” dahilinde hareket eden bir grubun böyle bir düzenlemeyi uygulamaya koymasının gerekliliğini açıklıyor. Bu nedenle bu heyette yer alacak kişilerin işinin ehli, daha önce bu gibi çalışmalarda denemiş, bölgeyi tanıyan ve bilen, devletine sadakatle çalışacak, namuslu ve dürüst kişilerden seçilmesi gerektiğini vurguluyor. Bölgede dini grupların, tarikatların ve şeyhlerin önemli bir etkisinin olduğu da açıkça görülmektedir. Nusret Paşa, ıslahat heyetinin bunun da önemle göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Islahat Heyeti’nin uygulayacağı “*Islahat Programı*”’da “*Islahat Programının İçeriği*” başlığı altında bölgede gördüğü birçok aksaklığı, eksikliği yapılması gereken işleri ayrıntılarıyla açıklıyor.

Heyetin çok iyi oluşturulması ve yabancılara karşı her zaman kuvvetli olması gerekmektedir. Merkezin onayını almış bir

“*fırka-ı askeriyye*” ‘nin maiyetinde idare edilmesi lazım gelir. Bu fırkanın ihtiyacı olan hayvanların bir kısmı V. Ordu’nun hayvanlarından verilmesi uygun olur. Bu fırkanın mühimmat, levazımat ile araç-gereçleri ve bunların sevkıyatı da son derece mükemmel olmalıdır.

Islah ve İcra Heyeti’nin maiyetinde nüfus istatistiklerini, gelirleri vb. çeşitli istatistik bilgilerinin yazıldığı yeterli miktarda “*defter-i hakani*” tutulmalıdır. Bunun yanında bölgenin bir haritası çıkarılmalıdır. Ayrıca su işlerinde istihdam olunabilecek mühendis ve erkan-ı harbiye’nin fen memurlarından Arap, Fars ve Kürtçe lisanını bilenlerden bulunursa işler daha da kolaylaşabilir. Bununla beraber bu “*heyet-i ıslahiye*” gayet ciddi ve esaslı ıslahat ve imar çalışmalarında bulunmalıdır. Böylece Irak kıtasında yani Bağdat, Basra ve Arap kıtasında bulunan mülkiye ve ilmiye memurlarını da içeren, vali’den bekçiye kadar icap eden duruma göre, hareket etmelidir. Islah heyeti’nin başarıya ulaşması için, programın kesinlikle taviz vermeden uygulamasına bağlıdır.

Islah heyeti’nin başlıca icra edeceği esas maddelerin birincisi seyyar halde başıboş gezmekte olan hayvan sayısı ile hiç bir hükümette nüfuz ve nüfus sayıları bulunmayan aşiret ve kabileler bulunmaktadır. Bunlar çeşitli yerlerde, yaylak ve kışlaklarda yaşamlarını sürdürmektedir. Bu cemaatlerin kaç çadırdan ibaret oldukları, ordu miktarları, nüfus durumları tesbit edilerek bir deftere yazılmalıdır. Bunlar çokluk ve azlık nisbetlerine göre, mahalle, nahiye, kaza, liva itibarıyla oluşturulmalıdır. Çadırdaki yaşayanlara ise, seyyar muhtar, müdür, kaymakam ve mutasarrıf bulundurulmalıdır. Bunun yanında öncelikle çocukların

yetiştirilmesi ve terbiyesi için seyyar ve çadır hayatı yaşayan (*çadırnişin*) çocuklara ilkokul teşkil edilmelidir. Sünni mezhep üzerine bu okullara öğretmen olarak da Arap, Kürt, Türk yani Arabistan, Harput, Diyarbakır, Musul, Şehr-i Zor, Süleymaniye, Bağdat, Basra ve Necedin’de yetişmiş sağlam talebelerden imtihan ile bu adı geçen mekteplere mahalline göre idarelerine yeterli maaşlar verilerek tayin edilmelidir.

İskana açılacak bölgelerin Fırat, Dicle ve Habur gibi ırmaklardan cetvel ve kanallar açılarak oluşturulacak bağ ve bahçeler sulanmalıdır. Bunun için bu imarı yapabilecek mühendisler aracılığı ile “*amele-i mükellefe tertibiyle*” harfiyatı verilerek açtırılmalıdır. Fırat ve Dicle’nin yakın bölgelerinde, imar ve ziraate uygun pek çok mahalle bulunmaktadır. Onun için bu bölgede çok uygun ziraat alanları olduğundan bu ırmaklardan yararlanılabilir. Yapılacak havuzlarda sular toplanıp, kanallar aracılığı ile arazinin sulanması sağlanır. Tulumbar konulmak suretiyle de iskan olunacak olan bölgenin su ihtiyacı karşılanabilir. Bu nedenle buralara su toplayıp, yararlanılması için havuzlar inşaa edilmelidir. Ancak öncelikle bu bölgelerde keşif yapıldıktan sonra, uygulamaya geçilmesi de gerekmektedir.

Bu bölgelerde bir çok mahalde eskiden su bulunduğu halde, mahalli hükümet bakmadığından zaman içinde kurumıştır. Ayrıca bazılarıda Araplar tarafından kasden üstleri örtülerek gizlenip kapatılmıştır. Bunların tamir edilerek açılmasıyla buralardaki arazide ziraat yapılması mümkün olacaktır. Ayrıca dağlar arasında baraj inşasıyla yağmur sularının toplanarak, senelerce idare edebilecek şekilde su ihtiyacı giderilebilir. Bu durumlarda yeri ve zamanı

geldiğinde ıslah ve icra heyetinin nazar-ı dikkati çekilerek, buralarda yerleşim alanı olarak açılabilir. Ayrıca Fırat ve Dicle’nin ana yatakları dolmuştur. Çoğunlukla yukarıdan gelen yağmur ve kar sularını toplayamamaktadır. Bu nedenle bu yağmur ve kar suları boşa giderek, bunlardan “*hur*” tabir ettikleri göl ve bataklıklar oluşmuştur. Bunların çevresi de geçit vermez kamışlıklar ile kaplanmışır. Bu nedenle buralar hükümet ve zabitanın korumasından çıkmış imarlaşma kabiliyetini kaybetmiş birer pislik yatakları haline gelmiştir. Bundan dolayı bu mahzurun giderilmesi gerekmektedir. Bunun içinde Fırat ve Dicle yoluna daimi surette itina göstermek gerekir. Onun için buraya ikişer-üçer ve daha sonrada gelir elde ettikçe, beşer-onar kıta tarak vapurlarının konulmasıyla nehrin yataklarını temizlemek gerekmektedir. Özellikle bu tarama usulünün yukarıdan aşağıya doğru uygulanması gerekmektedir. Hatta bu bölgeye tarak vapurlarının büyüklerinden üç-dört kıta konulup Hayy ve Şatra taraflarındaki arazinin meydana çıkarılmasıyla, seyr-ü sefain’e güzel bir hizmet edilmiş olacaktır. Bu başlı başına bir imar faaliyeti olacaktır. Bu da adı geçen heyetin yapacağı iskan ve imardan meydana gelen gelirin böylece tekrar imar işi için harcanmasına vesile olacaktır.

Basra Körfezi sahilinde ve Şatt-u Fırat boyunda seyr ve seyahat edebilecek “*sefa’in-i bahriye*” ve nehrin inşasına merkez olabilecek, korunaklı ve müstahkem bir tersane ve havuzu inşa ettirilmelidir. Islah ve icra heyeti çok büyük titizlikle bu işi uygulamaya sokması ve burada çalışacak kişileri titizlikle bulması lazımdır. Özellikle bütün Irak dahilinde ve Arabistan’da tramvay ile seyahat mümkün kılınmalıdır. Ticaret ve posta yolları ile köprülerin yaptırılması

mamüriyetin ve medeniyetin gereğidir. Yine güvenlik konusu ele alınarak, can-mal güvenliği, halkın meskenindeki güvenliği sağlanmalıdır. Bu hükümetin siyaseti olarak gözden kesinlikle kaçırılmamalıdır. İslah ve icra heyeti, Irak topraklarına ayak bastığı günden itibaren, Musul yol meselesini barış ile anlaşıma yoluna sokmalıdır. Ayrıca bütün vilayet memurlarını toplayarak, mühendislerin tayin edecekleri memurlar ile yapılacak bu yol inşaatı üzerinde karşılıklı görüşüp, konuşarak işe başlanmalıdır. Ayrıca Fırat kenarında bulunan “Heyt” köyünden “Şam-ı Şerif” ‘e kadar uzanan, eskiden yapılmış olan şose yolunun süratle tamir ettirilmesi gereklidir. Yine bu yol üzerinde kapalı bulunan su kuyularının açtırılması ve her kuyunun başına bir gusülhane ve menzilhane yaptırılmalıdır. Bağdat ve Suriye vilayetleri mecburen günlük olarak Kerbela ve Nəcəf’den, Medine-i Münevvere ve Mekke-i Mükerrreme’ye kadar kullanılmaktadır. Bu yol da unutulmuştur ve çok harap bir haldedir. Bu nedenle bu güzergahtaki yolunda tamiri, su bulunan yerlerde birer gusulhanenin yapılması gereklidir. Ayrıca buralardaki ayakta kalabilmiş olan eski binalarında acilen tamir edilerek, emniyeti sağlanıp, meskun hale getirilmelidir.

Cezire-i Arabbiyye’nin ortasından geçen askeri bir yol vardır. Bu yolun güzergahı şöyledir; Neced, Hadramut, Zifar, Yemame, Medine-i Münevvere, Mekke-i Mükerrreme’den, San’a ve Yahin’e kadar uzanmaktadır. Bu karayolu üzerinde birkaç vilayet ve liva teşkiline kolaylık sağlanabilir. Bağdat ile Medine-i Münevvere ortasında bulunan bölüm önceki Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa merhum zamanında olduğu gibi Ordu Müşiriyetine bağlı olmak üzere, oraların

muhafazası ve idaresine mir-i miran rütbeli birisine verilmekteydi. Bu nedenle bu bölgelere icabına göre bir mutasarrıf atanmalıdır. Ayrıca buralar daima devletin gözetiminde, korumasında olacaktır. Böylece buraların yöneticileri askeri kuvvetlerin düzenleyeceği kurallara tabi, namazını kılan, sarhoş ve günahkar olmayan kısacası saltanatın şanına yakışan, hilafet-i islamiye’yi artıran bir politika izleyen kişi olmalıdır. Burada çalışacak memur, asker ve katiplerin sayısı ve miktarını mahalline ve lüzumuna göre memur tayin edilmesi uygun olacağından, ıslah ve icra heyeti bu noktaları önemseyerek dikkate almalıdır. Oluşturulan programın gerekleri de dikkatle yerine getirilmelidir.

İslah Heyeti bu bölgenin İslam halkı ve Hıristiyanlarına dikkat etmelidir. Eğer bu halk hükümetin kontrolünden çıkarsa, ciddi problemler yaşanabilir. Hükümet memurlarından halka zulm edenler, istibdad uygulayanlar hemen oradan uzaklaştırılmalıdır. Buralarda Şeyh ve türbedarların derviş adı altında tekkelere devam eden, ibadetle meşgul olan, ilm ve irfan tahsil eden kişilerin kayıtları tutulmalıdır. Bu suretle her tekke’nin, gelirlerinin ne olduğu, harcamalarını nerelere yaptıkları yani gelirdiğer hesapları tutularak bunların kontrol edilmesi sağlanabilir. Böylece müslümanların mallarının akibeti kontrol edilerek doğru bir şekilde kullanılıp kullanılmadığı öğrenilmiş olur.

Özellikle kanun ve nizamlar dahilinde askeriye’nin tayin ettiği ulemazade ve tekke şeyhleri ilm ve fazilet etmiş, gerçekten “sınıf-ı aliyye”‘ye geçmeye liyakatı olanlar imtihansız geçirilmelidir. Yani bu tekke’lerdeki şeyhler devlet tarafından kendi

yanına çekilerek kontrolleri sağlanabilir. Böylece birçok başboş, günahkar ve suç işlemeye meyilli olanlar, falan şeyhe veya falan tekke mensubudur denilerek, emre muhalefet edenler tesbit edilebilir. Böylece bu tarz huzursuzluk yaratanlara meydan vermeyerek bunlar belirlenmiş olur. Bu şekilde de vilayet ve memleket idaresi, Islah heyeti tarafından büyük bir dirayet ve sadakatle uygulanması sağlanabilir.

Önemli bir madde daha vardır ki, o da Diyarbakır, Bağdat, Basra, Süleymaniye, Şehr-i Zor gibi şehir ve kasabalarda yaşayan kabileler bir yerden, diğer bir yere nakledilip değiştirilebilir. Ya da eskiden şöhretli olan ,devlete yararlılık gösteren, belde ve memleketin ileri bir ayanı kullanılarak, buraların gerçekten tanınanlarına sadık hizmetlerinden dolayı ödül verilerek bunlar kazanılabilir. Saltanatın yüksek şanı ve devletin icabı gereği olarak da bu kişilere mülki, ilmi veya askeriye'den rütbeler verilirse fevkalade olacaktır. Ayrıca buralarda görev yapmış, emekli olmuş, çalıştığı bölgeyi vatan edinmiş kişilerin bulunduğu bölge ve yöre'de istihdamı sözkonusu olabilir. Bu istihdam konusu kuralları bozmayacak şekilde bir karar altına alınması uygun olur. Islah heyeti'de bu durumu olgunlukla karşılayıp, dikkat ve itina ile uygulamalıdır. Umumun geleceği için bu tecrübeyle sabittir.

Kaleme alınmış olan bu fezleke'deki beyan edilen Islahat ve Irak'ın tanzimi hemen süratli ve kuvvetli bir şekilde iyi niyetle uygulanmalıdır. Islah Heyeti sandığında da tüm bu düzenlemeleri yapabilmek için herhalde yeterli miktarda bir meblağ bulunması gereklidir. Bütün bu ilkel şartların düzeltilmesi için öncelikle 250.000 (İkiyüzellibin) lira verilmesi uygun olur.

Ancak bu da yeterli olmadığı takdirde, ıslahat uygulamaları hayata geçirildikçe elde edilen kazançlardan da fazlalık her ne olur ise, ıslahat sandığına konulup, idareli olarak kullanılması gerekecektir. Kolaylık olacak ise, mahsulatın alındığı ve de devlet gelirlerinin tahsil edildiği zamana kadar, sonra yerine konulmak üzere Irak kıtasında bulunan gelirin ıslahat sandığına verilmesi söz konusu olabilir. Bu işi kolaylaştırmak içindir, uygulanmasında herhangi bir sakınca görülmemelidir.

Kısaca Islahat Hareketi'nin toplam maliyeti takriben bir milyon ve belki de iki milyon Osmanlı lirasına mal olacaktır. Buna karşın bu kadar külliyatlı bir meblağın şimdi zamanı ve sırası değildir gibi itiraz yaptırılacağından, bu konuda en önemli mütalaa ve tetkikata alınacak en önemli durum şudur. Yapılacak olan ıslahat için ne kadar para sarfedilmiş olur ise, bir sene sonra, iki misli ve belki de üç dört misli gelir getirecektir. Bu nedenle bu konuda tereddüt etmeyi gerektiren bir engel yoktur. Eğer bu ıslahat programının uygulanması için hazine 250.000 lirayı vermeyi kabul eder bu da kesinleşir ise, faizi ile birlikte geri ödemesi yapılacaktır.

Görüldüğü üzere Nusret Paşa, Irak ve Arabistan bölgesinde uygulanacak ıslahatın, bir heyet oluşturularak yapılmasından taraftır. Bu heyetin bir program dahilinde hareket etmesi de öngörülmektedir. Oluşturulacak olan bu heyetin işinin ehli, bölgeyi çok iyi tanıyan, devlete sadık, dürüst kişilerden oluşması gerektiğini söylemektedir. Gerçektende doğru bir saptama yapmıştır. Nusret Paşa'nın üzerinde önemle durduğu bir konu da bölgedeki nüfus miktarıdır. Yani bölge nüfusunun sayım yapılarak tespit edilmesi hatta hayvan sayılarının dahi

belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Özellikle burada yaylak ve kışlak hayatı sürdürüldüğü, yörenin büyük bir bölümünün göçebe bir yaşam tarzı bulunduğu için, burada ne kadar aşiret ve kabilenin bulunduğunu tesbit etmenin önemi üzerinde duruyor. Çünkü ancak böylece bir idari teşkilatlanma (mahalle, nahiye, kaza, liva) yapılabilecektir. Hatta çadırda yaşayanlara seyyar yöneticiler atanabileceği fikrini ortaya atıyor. Ancak kanaatimizce koşullar gözönüne alındığında pek gerçekçi görülmemektedir.

Eğitim ve öğretim konusunu da önemle vurgulamaktadır Özellikle çadır hayatı süren göçebe çocuklarına mutlaka bir ilkokul eğitiminin verilmesi gerektiğini belirtiyor. Bu okullarda sünni mezhep ön planda tutularak ona göre talim terbiye verilmesini istiyor. Okullardaki eğitici kadronun da yörede konuşulan dillere hakim, yeterli düzeyde, imtihan ile seçilerek bölgesine göre uygun bir maaş ile tayin edilmesi gerektiğini ifade ediyor.

Bilindiği gibi Irak ve Arabistan bölgesinin bir bölümü arazi yapısı açısından çöldür. Dolayısıyla buralarda tarım ve bağ, bahçe yapabilmek için su ihtiyacı önemlidir. Bu açıdan da Fırat ve Dicle ırmakları bölgede sulama açısından kullanılması oldukça mühimdir. Bölgeyi iyi tanıdığı anlaşılan Nusret Paşa'nın, birçok mahalde eskiden su kanalları bulunduğu halde bunların birçoğunun bakımsızlıktan ve hatta bazılarının kasten üstü kapatılarak kullanılmaz bir halde olduğu ifade ediliyor. Bunun için hem bahçe sulamasında hem de sulak arazinin çevresinin yerleşime açılması bakımından su havuzları, su kanalları oluşturulması gerektiğini belirtiyor. Hatta daha da ileri giderek dağlar arasına baraj inşasıyla, yağmur sularının toplanarak, senelerce idare edilebilecek su

ihtiyacının karşılanabileceğini dile getiriyor

Fırat ve Dicle nehirlerinin yataklarının temizlenmesi işi ile burada 1869'da valilik görevi yapan Mithat Paşa da özellikle ilgilenmiştir. Bu konuda Nusret Paşa da tarak vapurları alınarak, bu nehirlerin yataklarının temizlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Böylece çevrede oluşan bataklıklar ıslah edilip, Dicle ve Fırat da temizlenerek etrafındaki arazilerde hem iskana hem de tarıma açılacaktır¹¹. Aynı zamanda da bu nehirler üzerinde seyahat imkanı doğacaktı. Ayrıca Basra Körfezi sahilinde bir tersane kurulmasının uygun olduğu böylece Şatt-ü Fırat boyunda seyr ve seyahat edebilmenin mümkün olacağı belirtiliyor.

Nusret Paşa'nın bir diğer önerisi de bütün Irak ve Arabistan'da tramvay ile yolculuğun mümkün kılınmasıdır. Ancak dönemin son derece önemli ve pahalı bir yatırımı olan bu girişimin gerçekleşmesi de çok mümkün görülmemektedir. Yine ticaret, posta yolları, köprülerin yaptırılması, eskilerin onarılması da medeniyetin gereği olarak görmektedir. Ayrıca bu seyahat yollarında güvenlik konusuna da değinerek, can ve mal güvenliğinin sağlanmasının kesinlikle gözden kaçırılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Yol güzergahları üzerindeki eski binaların da tamir edilerek kullanılabilir bir hale getirilmesini ifade etmektedir. Ayrıca bazı karayolları üzerinde, uygun mahallerde vilayet ve liva teşkiline kolaylık sağlanması gerektiğini vurgulamaktadır.

Islah Heyet'inin Irak bölgesinde yaşayan İslam ve Hıristiyan halkına çok dikkat edip, itina göstermesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Çünkü bu bölge çok kritik bir yapıya sahiptir. Eğer bir kez kontrolden çıkarsa çok ciddi, çözümü çok zor problemler

çıkarabilir.

Bu bölge’de aşiretlerin, kabilelerin ve şeyhlerin önemi çok büyüktür. Onun için buralardaki tekke gibi dini mekanlara devam eden müridleri çok sıkı takip edilmelidir. Ayrıca bunların kayıtlarının tutulması, tekkelerin gelirlerinin ne olduğu, harcamaları, gelir-gider hesapları tutulmalıdır. Görüldüğü gibi Nusret Paşa, buralardaki dini gruplara çok önem vermekte, devletin çok iyi bir denge kurması gerektiğini söylemektedir. Bölgede görev yapan Osmanlı memurlarının son derece titizlikle seçilmesi gerektiği, halka zulm edenlerin derhal görevden alınmasını ifade etmektedir. Çünkü yöre halkının kazanılması, bunların şeyhlerinin elde tutulması, hatta zaman zaman onore etmek için devlete bağlılıklarından dolayı ödüller, nişanlar verilmesinin çok yerinde olacağını belirtmektedir.

Nusret Paşa’nın ziraat, tarım, sosyal yaşam, idari teşkilatlanma, imar, nüfus yapısı gibi pek çok konuyu ele alıp irdelediği, hem sorunları hem de muhtemel çözümleri açıkladığı layihası hakikaten dönemin pek çok yönüne ışık tutması açısından önemlidir. Ele aldığı sorunlar gerçekten bölgenin önemli meseleleridir. Fakat bir kısmı gerçekten büyük yatırımlar gerektirmektedir. Aynı zamanda da çok uzun bir süreçte gerçekleştirilebilecek önerilerdir. Zaten Nusret Paşa da İslah Heyeti’nin yapacağı bütün bu icraatların süresini, heyetin de sürekli olarak Irak’ta kalması şartıyla takriben on sene süreceğini ifade etmektedir. Belirttiğimiz gibi son derece büyük yatırımlar olan bu çalışmaların finansı hakkında da Nusret Paşa çözüm üretmiştir. Ona göre, Heyetin yapacağı harcamalar ile ilgili olarak, arazi gelirlerinin toplanıp kullanılması, gelirlerin nisbeti oranında da,

yapılacak ıslahatın masraflarını karşılayacaktır. Ancak yine de Heyetin masrafları ile ıslahatın masraflarının bir bölümü “*Hazine-i Maliye*” ile “*Hazine-i Hassa*”’dan karşılanabilir demektir. Yapılacak masrafın büyüklüğünün de farkında olan Nusret Paşa, kendisi de bu duruma merkezden itiraz edenler çıkabileceğini, “*böyle bir ıslahatı söylemek kolay, marifet bunu uygulamaktadır*” diyenlerin olabileceğini ifade etmektedir. Bu nedenle de kendisinin yalnızca bunu söylemek değil de, icraatında da yardımcı olabileceğini belirtmektedir. Ancak ardından da ihtiyarlık nedeniyle “*Heyet-i Islahiye*” ‘ye ancak danışmanlık suretiyle yardımcı olabileceğini de eklemektedir.

Nusret Paşa, önerileriyle Irak halkına daha rahat, müreffeh, güvenli bir hayat sağlamak ve İmparatorluğun bu uzak eyaletini canlandırmak amacındadır. Kaleme aldığı reform hareketleri eğer sonuca ulaşırsa, Irak’ın modernleşmesi söz konusu olacaktır. Aynı zamanda da Irak, merkezi yönetime daha sıkı bir şekilde bağlanacak, Osmanlı’nın nüfuzu daha etkin hale getirilerek, özellikle de İngilizlerin etkisi kırılacaktır. Ancak eğer bu düzenlemeler uygulamaya konulacak olur ise, Nusret Paşa tarafından İslah ve İcra Heyeti’nin görevini son derece ciddiye alması gerektiği, oluşturulan programın gereklerinin büyük bir dikkatle yerine getirmesinin de kaçınılmaz olduğu vurgulanmaktadır.

Harita suret-i tarife

Harita, İngiltere'nin Hindistan valisi maiyetinde bulunan Madras ordusu merkezi erkan-ı harbiyesi'nin İngiltere kabinesinin altında olarak mor ve kırmızı ve diğer renklere boyanmıştır. Bundan amaç; mor renkle gösterilen Mahalleler Devlet-i Aliyye tarafından doğrudan doğruya idare edilmektedir. Tedricen buraları İngiltere istilasına geçeceği; ve sarı boyayla boyanmış olan Cezire-i Arab, Devlet-i Aliyye'nin olmayıp Afrika kıtası gibi hangi devlet ahalisine celb eder ise onun olacağı muhakkak olan yerlerdir. Şam, Aden ile Kıbrıs adası Hindistan'a açıkça anlatmışlardır ve memurları bu yolda gayret ve hizmet etmektedir. Devlet-i Aliyye ricali uyanmak ve gözlerini açmak zorundadır. Islahat programına ihanet etmemelidir. Heyet-i Islahiyye bir kere oluşturulursa, meşru olarak işleri yoluna koyup, nüfus tahrir eder. Kara ve deniz'deki Irak ordusunu, üç beş seneye varmadan kolaylıkla Devlet-i Aliyye Irak ve kıta-i Arabbiyye'nin sahibi ve kuvvetli hakimi olacaktır.

*Altıncı Orduyu Hümayun
Müfettişliği*

Bununla beraber vali ve resmi memurları Kadiri Dergahına ve özellikle Seyyid Süleyman ve biraderlerine karşı çıkmamaktadır. Şeyhin namıyla anılan bölgelerin ziyaret bahanesiyle ne kadar nüfusu olduğu, ecnebi var ise ne kadar olduğu tesbit edilmelidir. Ecnebler şimdiye dek hiçbir zaman 24 saatten daha fazla tutuklanmamıştır. Bu nedenle polis ve zaptiye tarafından çok iyi araştırılıp, bilgi edinildikten sonra ne kadar ecnebi geldiği ve kaç gün tekkelerde kaldıkları, nerelerin adamları oldukları ve diğer durumlarıyla ilgili teftişler yapılp, alınan jurnaller de değerlendirilerek tanzim edilmeli ve bab-ı seraskeri vasıtasıyla hilafet makamına takdim edilmeleri konusunda ordu müşirâtına kati emir buyrulmasının uygun olacağı arz olunur.

*Yaver-i Ekrem-i Hazret-i Şehriyeri
Nusret*

*Başkitabet-i seniyye-i Hazret-i Padişahi
Devletli Efendim Hazretleri*

İlişikte takdim edilen harita Irak ve Arab kıtasının içinde bulunduğu kötü durumu göstermektedir. Layiha’da askeri ve mülki ve diğer “kadir-i cedide” adıyla şimdi postnişin bulunan Süleyman Efendi, biraderlerinin büyük pederleri diğer seyyid Süleyman Efendi Bağdat Kadiri dergahında kabül ettikleri davaya dair “ilm-ü hal” ve bunların reddine dair iki nüsha recüme ile beraber icad ettikleri görülmektedir. Bu da İslama küfr kabül olunur, kelime-i tevhide dair (la ilahe Abdul’kadir şî-allah) kelimesi “kelime-i tevhid” olmak üzere bütün Bağdat’a gelip giden cühelaya öğretilmektedir. Seyyid Süleyman Efendi’nin ikinci biraderi Abdurrahman Efendi’nin de aynı şekilde hareketi sözkonusudur. Burada esas sorun islamiyettir. Müslümanlar arasında (la ilahe illallah Muhammeden resulallah) kelime-i

tevhidi muhafaza etmek gerekir. Şeyhülislam Efendi Hazretleri riyasetin ebul-hüda ve Necib Efendi, Fetva Emni ve Seyyid Cemaleddin Efendi ve diğer islam uleması aracılığı ile bu konuya bakılması gerekir. Bununla beraber adı geçen seyyid Süleyman ve biraderi seyyid Abdurrahman ve Ahmet Efendiler hemen buradan kaldırılarak mesele halledilmelidir. Ayrıca bunlara tövbe ettirilerek Hz. Muhammed’e olan itimatları tekrarlanmalıdır. (Tecdid-i İman) yani tövbe edip, tekrar imanları, itikadleri sağlanıncaya kadar da Bursa’da ikamet ettirilerek, gözönünde tutulmalıdırlar. Bu Irak’da uygulanacak olan ıslahat programının ve de islam dininin geleceği için çok gereklidir.

Yaver-i Ekrem-i Şehriyari

İmza

Nusret

26 Nisan 1309

DİPNOTLAR

- ¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Karton No:14, Evrak No:211, Zarf No:126, Kutu No:7.
- ² İslam Ansiklopedisi, Mithat Paşa maddesi, cilt:8, M.E.B İstanbul 1993,s.280.
- ³ Ahmet Lütü Efendi Tarihi, (Yay: Münir Aktepe) c.XV., T.T.K, Ankara 1993, s.39.
- ⁴ Mehmet Tevfik Bey, II. Abdülhamit döneminde pek çok vilayet’de valilik, Şura-yı Devlet Reisliği, Maliye ve Nafia Nazırlığı gibi önemli görevlerde bulunmuş etkin bir kişidir.
- ⁵ “Bir Devlet Adamının” Mehmet Tevfik Bey(Biren), II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, (Yay.Haz: F. Rezzan Hürma) c.I, Arma yay., İstanbul 1993, s.37.
- ⁶ Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, s.41-42.
- ⁷ “Mithat Paşa” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, s.273.
- ⁸ “Irak Maddesi”, Türk Ansiklopedisi, cilt:19, Ankara 1971, s.449.

- ⁹ Suphi Saatçi, Tarihi Gelişim İçinde Irak’ta Türk Varlığı, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1996, s.106.
- ¹⁰ Eski İran dinine inananlar, ateşperest.
- ¹¹ 1830’larda Fırat ve Dicle su yollarından yararlanılarak, Birecik’ten Basra’ya kadar uzanan bir hat kurmak amacına yönelik olarak İngilizler harekete geçmişlerdi.Bunun üzerine İngiliz hükümeti ve Doğu Hindistan Kumpanyası Irak su yollarını işletmek üzere bir program hazırlamıştı. Ancak bu girişime önce Fransa konsolosu engel olmaya çalışmış bunu Osmanlı Devleti’nin Basra körfezi konuları ile görevli Basra kapudanı izlemişti. Bununla beraber İngiltere Hükümeti, Bab-ı Ali’de sahip olduğu nüfuz sayesinde Dicle ve Fırat’ın haritasını çıkarmak için iznini almıştı. Basra kapudanının itirazı yüzünden beş yıl kadar bu proje yapılamamıştı. Ancak 1839’da İngilizler bu iki ırmağın haritalarını yapmak için proje hazırladılar ve 1842’de bu iki su yolu haritası tamamlandı. Bak: Suphi saatçi,a.g.e, s.106.

19.yy.da Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler

Prof. Dr Selda KILIÇ

Basra Vilayeti ve Körfezi jeopolitik açıdan bu gün olduğu gibi XIX. yüzyılda da önemli bir bölge idi. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Basra Vilayet Salnameleri ışığında bu bölgenin önemi üzerinde durulmuştur. 1884'e kadar bazen vilâyet, bazen da mutasarrıflık şeklinde idare edilen Basra, bu tarihte merkez sancak dışında Müntefik, Amâre ve Necid sancaklarından oluşan bir vilâyet haline getirildi. 1880'de burada görev yapan Mutasarrıf Hasan Paşa'nın layihasından Basra ile ilgili verdiği bilgilerden de yararlanarak, bölge ile ilgili tespitler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Basra Vilayeti, Basra Körfezi, Mutasarrıf Hasan Paşa, Salname, 19. Yy Osmanlı Devleti, Orta Doğu, Bağdat.

Some Observations on Basra Province and Persian Gulf under the Ottoman Rule in 19th Century

Abstract

Basra Province and Persian Gulf were geopolitically significant in 19th century as it is in today's world. In this research, the importance of this region is explained in lights of Prime Ministry Ottoman Archives and Basra Province Yearbooks. Basra, which was governed as province or sanjak until 1884, became a province consisted of Müntefik, Amâre and Necid sanjaks except being central sanjak in this date. By utilizing the information about Basra in written statements (layihas) of Mutasarrıf Hasan Pasha who worked there in 1880, some evaluation about the region is tried to be stated.

Key Words: Basra Province, Persian Gulf, Mutasarrıf Hasan Pasha, Salname, 19th Century Ottoman Empire, Middle East, Baghdad.

Basra Vilayeti, Irak'ın güneyinde, Hamar Gölünün güneydoğu ucunda, Şattülarab suyunun batı kıyısındadır. Basra Körfezi 'ne 55, Bağdat'a ise 545 kilometre uzaklıktadır.

Basra Körfezi¹ ise, Hint Okyanusunun Arabistan Yarımadası ve İran arasındaki girintisidir. Doğusunda İran, kuzeybatıda Irak ve Kuveyt, batısında Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri bulunur. Dicle ve Fırat nehirleri birleşerek Şattülarab adıyla körfezin kuzey ucundan denize dökülür. Körfez, kuzey-güney doğrultusunda Şattülarab'ın döküldüğü yerden Hürmüz Boğazına kadar uzanır. Buradan Umman Denizine ve oradan da Hint Okyanusuna bağlanır. Körfezin tarihsel adı "Pers Körfezi"dir. Ama körfezin Pers kıyılarının Arap fetihleriyle ele geçmesi ve Arap denizcilerinin Afrika kıtasında koloniler kurabilecek kadar gelişmesi sonucu "Arap Körfezi" tanımı doğmuştur. Körfezin, Türkçe adı ise, İzmir, Antalya veya İskenderun Körfezinde olduğu gibi körfezin kıyısındaki en gelişmiş yerleşim yeri olan Basra kentinden dolayı "Basra Körfezi"dir. İran, Pers ismini korumak için "Milli Pers Körfezi Günü" ilan etmiştir. Ama özellikle körfezin Arap ülkeleri tarafından "Arap Körfezi" ismi hala kullanılmaktadır. Günümüzde ise, Birleşmiş Milletler Pers Körfezi ismine destek vermiştir.

Basra Bölgesi stratejik açıdan son derece önemli bir bölgedir.² Bölgenin önemi Basra körfezinden ve bu körfezin Hindistan yolu için öneminden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Şehrin, Basra Körfezi ve Şattü'l-Arap³ vasıtasıyla Akdeniz limanlarına giden yolun üzerinde bulunması ticari açıdan önemini artırmıştır.⁴

Osmanlı Devletinin Basra körfezi sahillerine fiili hâkimiyeti Kanuni Sultan Süleyman döneminde olmuştur. 1507'den beri

Hürmüz'e yerleşmiş olan Portekizliler kısa sürede Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği yer olan Kurna'ya kadar uzanmışlardı. Aynı sıralarda Osmanlı devleti de hâkimiyetini Bağdat ve Basra'ya kadar genişletme faaliyetine girişmişti. Gerek İslam Dünyası için önemli bir tehlike arz etmeye başlayan Portekizlilerin önünün kesilmesi, gerekse Tebriz'den gelip Erzurum ve Tokat Üzerinden Bursa'ya uzanan İpek Yolu ile Basra Bağdat ve Halep'e uğrayan Baharat Yoluna hâkim olmanın avantajlarını düşünen Osmanlı Devleti, Basra Körfezi sahillerine yerleşmiştir.⁵

Osmanlı İmparatorluğu, bölgede birçok savaş yapmıştır. Amaç Ortadoğu da belirleyici güç olmaktır. Osmanlı ve İran'ın bölgedeki hâkim güç olma mücadelesi, her iki ülkenin de giderek zayıflaması ve yerlerini dış güçlere bırakmalarıyla sona ermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı zorlu ve uzun süren savaşlar, bu rakip dış güçler ve himayelerindeki yerel devletlerle sürmüştür. Bölgede yalnızca Osmanlı ve İran değil, Araplar da Körfez bölgesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Körfez Bölgesi, Osmanlı, İran ve giderek de İngiltere arasında tartışmalı bir alan konumunda olmuştur. XVIII. yüzyılın sonuna doğru yerel ve bölgesel aşiret reisleri bu rekabetleri kendi lehlerine çevirerek büyük bir ölçüde özerklik kazanmışlardı.⁶

Bağdat'ın 1534'te fethi ile birlikte, Basra bu eyalete bağlı bir sancak haline gelmiş ve XVIII. yüzyıl başlarında da müstakil bir eyalet halini almıştı.⁷ Osmanlıların bölge ile alakası, 1546 senesinde Ayas Paşa komutasında sevk edilen kuvvetlerin Basra şehrini hâkimiyet altına almasıyla başlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti, Kızıldeniz'in dışında Hint Okyanusu'na açılan

başka bir kapıya da sahip olmuştur. Basra'ya hâkim olan Osmanlı Devleti'nin 1546'da başlayan askeri faaliyetlerinin devamı olmak üzere 1550 tarihine kadar körfezin batı kıyısında yer alan Lahsa ve Katif'i de hâkimiyetine almış ve körfez etrafında hâkimiyet sahasını genişletmiştir. Bu dönemde Basra Körfezi ve bağlantılı denizlerde Portekiz hâkimiyeti olup, Özellikle körfezin girişini kontrol altında tutan Hürmüz adasını üs olarak kullanmaktaydı.⁸ Basra, genel olarak Bağdat eyaletinin bir parçası olmuştur. 1884'e kadar bazen vilayet, bazen de mutasarrıflık olarak yönetildi. II. Abdülhamit'e ait Basra Vilayeti'ndeki emlâke dair her türlü muamele 1303 [1887/1888] tarihine kadar Bağdat'ta bulunan Emlâk-ı Hümayun dairesince gerçekleştirilmiştir. Ancak; zamanla gerek Bağdat gerekse Basra'da padişah şahsında toplanan mülklerin giderek artması bunların işletilmesini güçleştirdiğinden, Basra'da ayrı bir idare kurulmasına karar verilmiştir. Bu kararın verilmesinde bölgedeki arazilerin çoğunun büyük parçalar hâlinde bulunması ve ahalisinin büyük bir bölümünün aşiretlerden oluşması da etkili olmuştur.⁹

Basra'nın 1875'te müstakil bir vilayet haline dönüştürülmesi üzerine, Ahsa Necid sancağı adıyla Basra'ya bağlanmıştır.¹⁰ Basra, bu tarihte merkez sancak (Basra) dışında Muntefik, Amara ve Necid sancaklarından oluşan bir eyalet haline getirildi. Bu dönemde Basra sancağı Merkez Basra, Kurna ve Kuveyt olmak üzere üç kazaya ayrıldı.¹¹ XIX. asır'da Basra'nın 16 mahallesi bulunuyordu.¹² Ayrıca Basra vilayetinin Osmanlı parlamentosunda dört mebusu da bulunmaktaydı.

İngilizler bölgeye o denli hâkim olmaya çalışmaktadırlar ki, 1891 (h.1309) de Basra

körfezi dâhilinde ve Şat-tül Fırat kenarında bulunan Arap çocuklarına İngiliz dilini öğretmektedirler. Bölgeye II. Abdülhamit tarafından gönderilen Nusret Paşa; *"Bu durumdan bizim vali ve memurlarımızın acaba ne kadar bilgisi vardır? Ve ne kadar haberdardırlar?"*¹³ diyerek hayretini dile getirmektedir.

Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte bu bölgedeki ayrılıkçı ve isyancı hareketler de varlığını devam ettirmişti. Osmanlılar bu bölgede kesin bir başarı sağlamış ve tam hâkimiyet kurabilmiş değillerdi. Osmanlı idaresi Arabistan'ın bu bölümünde mahalli hanedanlara idareyi bırakmak; daha doğrusu merkezi hükümet temsilcileri yanında onları idareye iştirak ettirmek veya belirli sahalarda idareyi onlara vermek gibi bir tarzı benimsemişti.

Basra, bazen bir eyalet gibi, bazen de Bağdat eyaletinin bir sancağı olarak yönetilmişti. XIX. yüzyılda Basra'nın ticari faaliyetlerinde önemli ölçüde bir artış görülmüştü. Basra limanı tamir edilmiş; Şatt-ül Arab ağzında derin bir kanal kazılmıştı. Basra'daki bu önemli gelişmelerin birçoğu Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği zamanında olmuştur.¹⁴ Basra, XIX. asrın ikinci yarısında gelişmeye başlamıştı. Bir taraftan Süveyş Kanalı'nın açılması, Hind denizi ve Körfez ticaretinin gelişmesi ve diğer taraftan da, özellikle Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında bu bölgede devletin nüfuzunun kuvvetlenmesi ile asayişin teessüsü ve şehirdeki ümran faaliyetleri sayesinde yavaş yavaş bölge inkişaf etmişti. Bu devirde Basra'nın nüfusunun 18.000 ile 60.000 arasında olduğu belirtilmektedir ki (V. Cuinet' ye göre), bu sonuncu rakamın fazla mübalağalı olduğu söylenebilir. Evvelce Basra limanında, birkaç

harap binadan başka bir şey yokken, Basra'nın imarına ait ilk esaslı teşebbüsü başaran Mithat Paşa tarafından 1870'ten itibaren kısa bir süre içerisinde burada kışla, hastane, tersane vs. gibi büyük binalar ile yeni bir mahalle kuruldu. Yine Mithat Paşa bir taraftan nehir üzerinde işlemekte olan İngiliz vapurları ile rekabet etmek için "İdare-i Nehriye" ve diğer taraftan da, o sırada yeni açılmış olan Süveyş Kanalı yolu ile Basra'dan İstanbul'a doğru vapurlar işletmek üzere "Umman-ı Osmanî" adlı birer şirket kurmuştu.¹⁵ Böylelikle Basra, Mezopotamya için bir toplayıcı nokta ve Batı'nın Uzakdoğu ile olan ticaretinde önemli bir üs halini almaya başlamıştı.

Bazı beldeler mahalli rüesa arasından seçilen kaymakamlar tarafından yönetiliyordu. Bu yeni organizasyon, 1869 "Vilayet Nizamnamesi" hükümlerine göre cereyan ediyorsa da, giderek mahalli eşraf ve rüesanın merkezden tayin edilen valiler almaya başlamıştı. Mesela, Necid Sancağı'na bağlı Katîf kazası kaymakamı olan Faysal ailesi ve memurları bu bölge Şiilerinden istisnai vergiler almak istemiş ve baskı uygulamışlardı. Bu nedenle Mithat Paşa bu aileyi askeri güçle yerlerinden ve makamlarından atmıştı.¹⁶

Basra'nın Ticari Yapısı

Basra Sancağı'nda yetiştirilen tarım ürünleri hurmadan¹⁷ ibaret olup, Şatt-ül Arab nehrinin iki yakası uzun uzadıya hurma bahçeleri ile kaplanmıştı. Basra'da yetiştirilen hurmanın ticareti yalnızca Hind sahilleri ile yapılmıştı. Hurmanın yalnızca Hind sahillerine satılabilmesi onun matlup olunan derecede revaç ve kıymete sahip olmasını engellemişti. Aynı zamanda hurma bahçelerinden de layıkıyla

istifade edilemiyordu. Hurmalıklar haraba yüz çevirmiş bir hale dönüşmüştü. Bu nedenle hurma bahçeleri¹⁸ yeniden imar edilmeye çalışılmıştı. Aynı zamanda birkaç kumpanya vapuru Basra'ya gelmeye başlamış, bu vapurlar aracılığıyla ve Suriye Kanalı vasıtasıyla hurmanın her yöne ticareti yapılmaya başlanmıştı. Bu sayede seneden seneye Basra'da yetişen hurmanın revaç ve kıymetinin arttığını 26 çeşit hurmanın bulunmasından anlıyoruz. Dolayısıyla arazi sahipleri de mülklerini imara rağbet etmiş ve on beş-yirmi yılda servet ve ticaret Basra'da oldukça artmıştı. . Basra'daki bu seneden seneye artış hükümet merkezince de yakinen takip edilmişti. Aynı zamanda bu durum bizzat hükümetçe de teşvik olunmuştu. Basra'daki hurmalıklardan bir kısmı miri arazi idi. Mesela; mezkûr hurma bahçelerinden bir kısmı bir Kilise'ye ait idi. Bu gibi miri arazilerin de ıslah edilmesi gerekli idi. Bu konuda Bağdat valiliği ile iletişime geçilmesi ve bu yolda tertibat alınması düşünülmüştü.

Basra'daki hurmalıklar arasında çeşitli meyve ağaçları¹⁹ da vardı. Ancak bunların mahsulâtı dışarıya çıkmayarak üretildiği bölgede sarf ediliyordu. Dolayısıyla da bu ürünlerin ticareti yapılamıyordu.²⁰

Basra, tarım için en gerekli şeyin yani suyun oldukça bol bulunduğu bir bölge idi. Ayrıca günde iki defa da medd-ü cezr meydana gelmekte ve bu yüzden nehirler taşmakta idi.²¹ Nehirlerin taşması dolayısıyla, Basra limanı her 15 günde bir açık denizin büyük gemilerine açılabilirdi. Bundan başka Basra üzerinden Şatt-ül Arab, Kutt-ul Ammare ve Bağdat'a nehir gemileri işleyebiliyordu. Bu dönemde Osmanlı nehir kumpanyasının; Musul, Fırat, Rasafe, Bağdat ve Meskene adlı beş gemisi, İngiltere'nin Lynch ve Halife adlı iki gemisi devamlı

işliyordu. Mahalli halk 250 mavna ile bu ticarete katılmakta idi. Nehir iskelelerinden içerilere mal taşımak için katır ve deve kervanları örgütlenmişti.²²

Bölgedeki tarım alanlarının sulanması kolaylıkla yapılabilirdi. Bu arada suların taşma ihtimaline karşı ahali sedler yaparak emlaklerini muhafaza etmeye çalışmıştı. Bu su vasıtasıyla her türlü mahsulâtın Basra’da vücuda getirilmesi mümkün ise de ahali yalnızca hurma yetiştirmeye alışmıştı. Diğer hububat ürünleri²³ ise civarda bulunan sancaklardan temin edile gelmişti. Bölgedeki bağlar arasında bazı hububat²⁴ ekilir ise de bunlar daima cüzi bir miktar ile sınırlı kalmıştı. Bu yüzden ahalinin bu yola teşvikiyle her türlü mahsulâtın²⁵ yetiştirilmesine alıştırılması ve rağbet ettirilmesi gerekli idi. Bu maksatla yetiştirilecek mahsulâtın en çok lazım gelenlerin Hassa-i Miriyeden belirli bir zaman muaf tutulması gerekli idi.

Basra bölgesini sulayacak üç büyük su kaynağı mevcuttu. Bunlar Fırat ve Dicle nehirlerinin kolları ile İran üzerinden gelen Kârun nehrinin suları idi. Bu üç su kaynağı bölge topraklarını sulamaktaydı. Fakat bölgedeki arazinin ekseriyeti harap vaziyette idi. Topraklar ziraat için elverişli bir halde değildi. Bu durumun sebebi ise bu havalide kabileler ve bedevilerin bulunması idi. Bunlar yalnızca bir senelik günlük yiyeceklerini ve zaruri ihtiyaçlarını düşünüp, ziraat ve ticaret yolunda çalışmaya alışmamıştı. Bunların ticaret ve ziraata alıştırılması ve bu yolda teşvik edilmesi zaruri idi. Bunun için de harap ve bitap vaziyette olan bu arazileri ihya edenleri teşvik maksadıyla bunlar çeşitli vergilerden muaf tutulmaktaydı.

Basra Körfezinde ticari hareketliliği sağlayan ve geliştiren diğer bir etken de Çin’e

gitmek isteyen Buhara, Semerkent ve Horosan halklarının kara yolu yerine deniz yolunu tercih etmeleridir. Böylece Buhara’nın tüccar halkı Çin’le sıkı ilişkiler kurmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde ticarete konu olan söz konusu mallar sadece İran’ın kuzeyinin, Hint ipeği, Basra Körfezi’ndeki adalardan çıkarılan inci ve diğer değerli mücevherler değil aynı zamanda sanayi ürünlerinin de olduğunu görüyoruz.²⁶

Özetle Basra, ticari açıdan son derece hareketli bir şehirdir. Osmanlı Devleti bakımından baktığımızda Basra’dan başlayıp Bağdat ve Halep’e kadar uzanan Baharat Yolu’nu kontrol etmek çok önemliydi. Zaten bu sebepten dolayı da Basra kıyıları, Osmanlı ve Portekiz arasında çatışmaların çıkmasına neden olmuştur. Bütün bu sebeplerden dolayı Basra şehri insanların yerleşmeyi düşündüğü bir yer olarak iş imkânlarının da fazla olması dolayısı ile bir cazibe merkezi olmuştur.²⁷

a-Tekstil ve İmalat

Basra ve etrafında hiçbir tekstil imalatı yoktur. Ancak Kurna’da gayet nefis maşlahlar imal edilirdi. Basra’da kazancı, kuyumcu ve demirci gibi sanat erbabı var ise de sayıları sınırlı ve çoğunluğu yabancı idiler. Basra’da en çok rağbet gören sanat dalları çanak, çömlek ve tabakçılıktır. Fakat bunlar da ihtiyacı karşılayacak derecede değildir.²⁸

b-Madenler

Basra’ya bağlı Ebulhasip ‘te ve Kurna’ya bağlı Medine taraflarında birer tuz madeni ve Zübeyir’de kireç madeninden başka bir maden yoktur. Amara’da iki adet küçük tuz madeni bulunur. Bu madenlerden yıllık iki ton tuz elde edilmektedir. Necid sancağına kazasına bağlı Katıf önünde deniz içinde inci avlama yeri bulunmakta ve halk buradan inci çıkarmaktadır. Ayrıca Necid kazası sahilinde bir çeşit kum tuzu

bulunmaktadır. Bu kum tuzundan cam imal edilmektedir.²⁹

c-Ormanlar

Basra'da orman yoktur. Amara sancağında Aligarbi ve Alişarki nahiyelerinde, yarım saat eninde ve on beş dakika uzunluğunda birer küçük orman vardır. Ağaçları ılgın ve söğütten ibarettir. Halkın odun ihtiyacı, hurma ağacı ve dallarından sağlanır. Bu ağaçlar Amara ile Karun'dan getirilir.³⁰

d-Basra Ticaretinde Önemli Bir Yer Tutan İnci ve İnci Avı³¹

İnci Avlanma yeri, Basra Körfezinin batısında bulunan Bahreyn, Katif, Katar ve Umman sahillerinin karasularıdır. Bu sularda, inci avlamak için binlerce gemi kullanılır. Bunlar birinci derecede Bahreyn adası, ikinci derecede Umman ve Katar, üçüncü derecede Katif ve ondan sonra Kuveyt gemileridir. Bu gemiler her sene Nisan ortasından Eylül sonuna kadar, her birinin genişliğine göre, 30 ile 100 tayfa ile avlanma bölgesine giderler. Denizden inci çıkartmak için dalgıçların üçte biri denize dalar. Dalgıçların tamamına yakını bu bölgenin insanlarından ve değişik aşiretlere aittir. Her dalgıç denize gitmeden önce bir yıllık erzakı verilir ve yaşamları temin edilir.

Toplanan incilerin daha sonra değerleri tespit edilir ve gemilerde çalışanların yiyecek ve içecek giderleri düşüldükten sonra kalan kısım, genel uygulama ve kabul görmüş yöntemlerle, gemi sahibi ile gemide bulunan dalgıçlar ve tayfaların sayısına ve kontenjanına göre dağıtılır. Ancak bazen elde edilen av miktarı gemide çalışanların yiyecek ve içecek giderlerini bile karşılamaz veya hiçbir şey elde edemeden geri dönenler vardır. Bazen de bollaşır ve iyi bir mevsim geçirilir.

İnci elde edemeden geri dönen dalgıçlar

ve tayfalar, üzerindeki masraf ve hesapları gelecek sene elde edilecek gelirden mahsup edilmek üzere tacirden yiyecek ihtiyacını talep eder. Eğer o tacir kabul etmez ise, diğer bir tacir veya destekleyiciye giderek hem bu senenin hem de gelecek senenin anlaşmasını tapıp, yiyeceklerini alır ve geri dönerler. Tacirler ve destekleyiciler her sene bu şekilde dalgıçlardan incileri satın alarak Hindistan ve diğer ülkelerle inci ticaretini yaparlar.

Bu dalgıçlar genellikle sahil bölgelerinde yaşadıkları ya da bedevi aşiretlerinden oldukları için, dalgıç malzemeleri ve düzenli modern aletleri yoktur. Bunların avlanma yöntemleri özetle şöyledir. Denize inmek için, öncelikle dalgıçların bellerine ve ayaklarına birer ip bağlanır. Daha sonra hurma dalından yapılmış bir sepeti boyunlarına takar ve denize inerler. İpin bir ucu gemide bir tayfa tarafından tutulur ve denizin derinliklerine hızlı inebilmesi için ayaklarına ağır bir kurşun ve taş bağlarlar. Burunlarını da ağaç veya kemikten yapılmış "hutam" diye tabir edilen bir aletle sıkırlar. Daha sonra dalgıçlar denizin dibinde hızlı toplayabilecekleri incileri sepetlerine atarlar ve verecekleri bir işaretle denizden hızlı bir şekilde yukarıya çekilirler.

Bölgedeki Sorunlar ve Osmanlı İmparatorluğunun Aldığı Tedbirler

Ortadoğu coğrafyası denilince akla ilk gelen konu Şüphesiz ki bedevilerdir. Bedeviler çöllerde dolaşan ve çoğunlukla devecilik ve koyunculukla uğraşan konargöçer Arap aşiretleridirler.³² Hayatlarında hiçbir çatının altına girmeyerek, hayatlarını kıldan ördükleri çadırların gölgesinde ve develerin sırtında yer değiştirerek geçirirler. Yalnızca bir takım zaruri

ihtiyaçlarını karşılamak için civardaki yerleşim yerleri (şehir, kasaba) ile irtibat kurarlar. İhtiyaçlarını gördükten sonra deyim yerindeyse yine atalarının kadim diyarı olan geniş çöllere dağılırlar.

Bedeviler yerleşik hayattan nefret ettikleri için ziraatla uğraşmazlar. Ancak hasad zamanı pek çok zirai alanı yağmalamaktan da kaçınmazlar. Mevsimine göre yer değiştiren bu bedeviler zorla da olsa başkalarının alanına girmekten çekinmezler. Ve geçtikleri yerlerde bağ ve bahçeleri yağmalarlar. Bu mevcut durum da Bedeviler ile yerleşik halk adını alan Hadariler arasında sık sık kavgalara neden olurdu. Hadariler, Bedevilerin bu yağmalarından korunmak için çoğu kez bedevilere “uhuvve” adı altında “Kardeşlik Vergisi” verirlerdi.³³

Hayat tarzları “gazve” adı verdikleri yağmalama üzerine kurulu olan çöl Araplarının askeri tedbirler ile durdurulması imkânsızdı. Bu yüzden Osmanlı Devleti de Basra ve civarındaki yolların ve yerleşik ahalinin güvenliğini sağlamak için belli başlı bedevi ailelerinin şeyhlerine “urban tahsisatı” adıyla yıllık maaş veya hediyeler vermektedir. Karşılığında da yerleşim yerlerine saldırmayacaklarına dair senet almaktaydı. Ancak bu hediyeler veya maaşlar bedeviler için bağıllık sayılmazdı. Çünkü bu tahsisatı almadıkları takdirde ilk fırsatta tekrar yerleşim yerlerine saldırmaktan geri durmazlardı.

Bedevi Arap aşiretleri “gazve” yapmadan asla tatmin olmazlar. Ayrıca onlar çevrelerinde güçlü bir hükümet de istemezler. Daima kendilerini affeden hatta maaş veren zayıf hükümetlerin dostudurlar. Zira güçlü hükümet onları terbiye eder, zayıf hükümet ise razı eder. Bu Araplar sadece kılıçtan anlarlar. Kendilerine iyi muamele gösterildiğinde bunu hükümetin

zayıflığına bağlarlar. Kılıcı yüzlerine sürdüğün sürece itaat ederler, kılıcı uzaklaştırdınca da yağmalarlar ve öldürürler.³⁴

Bölge halkı bu denli zor ve tehlikeli yaşam koşullarına alışık da olsa, Basra’nın havası da yaşayanları rahatsız edecek ölçüde kötü idi. Ayrıca her sene yaz mevsiminde sıtma hastalığı ortaya çıkıyordu. Bu nedenle halk arasında pek çok hastalık yayılmaktaydı. Bu durumun sebebi, devletçe öteden beri engellenmeye çalışılan Cezayir suları idi. Bu illet yüzünden ahalinin çoğunluğu, özellikle de ticaret ve ikamet için dışarıdan gelenlerin tamamı vaktinin çoğunu mikroplu sular ile bulaşan hastalıklar ile uğraşmaktaydı.³⁵ Salnameleri incelediğimizde; Kentin nüfusunun sürekli şekilde, gerek civardaki aşiret saldırıları, gerekse de etrafının kanallar ve bataklıklarla çevrili olmasından kaynaklanan sıtma ve veba salgınları yüzünden azaldığını görüyoruz. 1820-1821 (H. 1236)’da Basra’da kolera hastalığı baş göstermiş ve tam on iki gün boyunca şiddetli bir şekilde devam etmiştir. Daha sonra hafiflemeye başlamış ise de, ölen insan sayısı o kadar fazla idi ki, pek çok ev kimsesiz kaldığından kapanmış, defnedecek kimse olmadığından camilerde ve sokaklarda cesetler üst üste yığılmış ve halk çöllere doğru kaçmıştır.³⁶ Basra’da meydana gelen bu sıtma sorununun ortadan kaldırılması için Basra valisi Nasır Paşa’nın mutasarrıflığı zamanında Cezayir sularını önleyecek olan sedler bir sene zarfında tamamen yaptırılmış ise de suların şiddetinden bazı mahalleri suya dayanamayarak kırılmıştı. Bu sedlerin tekrar yaptırılması gerekmişti. Fakat bir sene zarfında bu sedlerin yapılması müşkül ve yapılsa bile devamı mümkün değildi. Bunların yapımı dört beş seneye taksim olunarak her sene bir kısmının yaptırılması lazımdı.

Ayrıca evvelki sene yapılan mahallerin gereği gibi tahkimiyle ikinci sene diğer kısmının sed ve bendine çalışılmalı ve bu tertip üzere dört beş sene zarfında tamamlanmalıydı.³⁷

Basra'nın günlük yaşamına dair bu tarz sorunlarının yanında bunlardan da önemli siyasi sorunları vardı. İngilizler, bölgede kısmi derecede olan, Osmanlı hâkimiyetini kötülemek için her fırsatı değerlendiriyordu. Bölgede bulunan bazı Osmanlı memurlarının yaptıkları en ufak hata ve yolsuzlukları, Osmanlı yönetimini kötülemek için propaganda taarruzuna dönüştürüyordu. İngiliz propagandasının ana teması, Osmanlının kötü idaresiydi.³⁸

XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, bu bölgenin sorunlarından bir diğeri de, birçok mahalde eskiden bol miktarda su bulunduğu halde, mahalli hükümet bakmadığından zaman içinde kurumasıdır. Ayrıca bazıları da Araplar tarafından kasden üstleri örtülerek gizlenip kapatılmıştır. Bunların tamir edilerek açılmasıyla buralardaki arazide ziraat yapılması mümkün olacaktır. Ayrıca dağlar arasında baraj inşasıyla yağmur sularının toplanarak, senelerce idare edebilecek şekilde su ihtiyacı giderilebilir. Bu durumlarda yeri ve zamanı geldiğinde ıslah ve icra heyetinin nazar-ı dikkati çekilerek, buralarda yerleşim alanı olarak açılabilir. Ayrıca Fırat ve Dicle'nin ana yatakları dolmuştur. Çoğunlukla yukarıdan gelen yağmur ve kar sularını toplayamamaktadır. Bu nedenle bu yağmur ve kar suları boşa giderek, bunlardan “hur” tabir ettikleri göl ve bataklıklar oluşmuştur. Bunların çevresi de geçit vermez kamışlıklar ile kaplanmış. Bu nedenle buralar hükümet ve zabitanın korumasından çıkmış imarlaşma kabiliyetini kaybetmiş birer pislik yatakları haline gelmiştir. Bundan dolayı bu

mahzurun giderilmesi gerekmektedir. Bunun içinde Fırat ve Dicle yoluna daimi surette itina göstermek gerekir. Onun için buraya ikişer-üçer ve daha sonrada gelir elde ettikçe, beşer-onar kıta tarak vapurlarının konulmasıyla nehrin yataklarını temizlemek gerekmektedir. Özellikle bu tarama usulünün yukarıdan aşağıya doğru uygulanması gerekmektedir. Hatta bu bölgeye tarak vapurlarının büyüklerinden üç-dört kıta konulup Hayy ve Şatra taraflarındaki arazinin meydana çıkarılmasıyla, seyr-ü sefain'e güzel bir hizmet edilmiş olacaktır. Bu başlı başına bir imar faaliyeti olacaktır. Bu da adı geçen heyetin yapacağı iskân ve imardan meydana gelen gelirin böylece tekrar imar işi için harcanmasına vesile olacaktır.³⁹

Yüzyılın sonlarında buraya gelen V. Cuinet Basra'nın nüfusunu 18.000 olarak göstermekte, Kamûsü'l-a'lâm'da ise nüfusun 20.000 civarında olduğu kaydedilmektedir. Şehirde birçok cami, mescit, han ve mahzenle büyük bir çarşı bulunduğu, ayrıca 20 km. uzunluğunda bir surla çevrili olduğu, çevresinde hurmalık ve bahçelerin yer aldığı, hurmalarının ve güllerinin çok meşhur olduğu belirtilmektedir.⁴⁰ Bölgenin yerlisi olmayanların cümlesi ancak kış mevsiminde ikamet ve ticaret edebilip, yaz mevsimi geldiğinde dağılmaktaydı. Gidecek yeri olmayanlar ise bu vahamet içinde yaşamaya mecbur kalıyordu. Bu meselelerin çözümü Basra'nın mamuriyeti için alınması gerekli önlemlerin başında gelmekteydi. Bütün bu olumsuz iklim ve hava şartlarına rağmen, bölge stratejik açıdan ve diğer kaynakları açısından Avrupalılar için cazibe merkeziydi.

İngilizler, Hindistan'a gidecek bir yol ararken Süveyş kanalını açmayı düşündüler. Fakat böyle bir durumun gündeme gelmesi boğazlar meselesini yeniden gündeme taşınması

riskini doğurabilirdi. Buna meydan vermemek için demiryolu projesi üzerinde durdular. Akdeniz'in Basra körfezine demiryolu bir bölümünün de nehir yolu ile bağlanması fikri üzerinde yoğunlaştılar. Düşünülen yol İskenderun Körfezinden başlayıp Mezopotamya'ya, Bağdat civarına oradan da Dicle ve Fırat'ın⁴¹ buluştuğu yer olan Kurna'ya ve Basra'ya ulaşacaktı. Fakat asıl İngilizlerin gündeminde olan bu proje Almanlar tarafından hayata geçirilecekti.⁴²

Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla beraber Basra'nın yeniden geliştiği gözlenir. Böylece Körfez ticareti ilerlemiştir. Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği esnasında (1869–1872) devlet nüfuzu kuvvetlenmiş, bölgede yeniden bir istikrar sağlanabilmiştir. Bu da demografik yapıya yansımış Basra'nın nüfusunu artmıştır.

Bir diğer önemli konu da Abdolvahhap tarafından Necid'te başta dini amaçlarla kurulan ancak sonraları siyasi bir amaca dönüşen ve bölgeyi adeta keşmekeşe çeviren Vahabilik meselesidir. Vahabiliğin kısa sürede güç kazanarak Necid, Ahsa ve Basra körfezinin önemli birçok merkezinde nüfuz elde etmesi Hatta Devletin kutsal saydığı Hicaz'a uzanması, Osmanlı devletinin bölge üzerindeki hâkimiyetini tartışılır hale getirmiştir.⁴³ Vahabilik unsuru sadece yerel olmakla kalmamış, dış güçlerin imparatorluğa karşı faaliyetlerinde de etkili olmuştur. Çünkü bölge, coğrafi konumu itibarıyla önemli bir bölge idi. Uzakdoğu'ya giden ticaret yolları üzerinde bir üs konumunda idi. Bu nedenle bölge başta İngilizler olmak üzere bütün devletlerin ilgisini çekmişti. İngilizlerin Arabistan üzerindeki yayılmacı faaliyetleri Güney Arabistan'da olduğu gibi, Basra ve civarında da

yürütülüyordu. Basra'nın gelişmesi ve mamuriyeti İngilizlerin işlerine gelmediğinden bu halin kalmasını kendileri için daha uygun görüyorlardı. Bölgede herhangi bir kışkırtma ve karışıklık görülmesi de ahalinin rahatsız ve sıhhsiz bir halleri vukuunda bu durumu memnuniyetle karşılıyorlardı. Bu yüzden İngiltere Necid bölgesinde kuvvetli bir Osmanlı hâkimiyeti yerine, bir Vehhabi iktidarını çıkarları açısından daha uygun görüyordu.

Bölgedeki bu karışıklığın devamı için ihtiyaç duyulan silah ve cephane de Bahreyn adası üzerinden bölgeye sokuluyordu. Bahreyn'in ileri gelenleri ve tüccarları hiçbir kaideye bağlı olmayıp serbest hareket edebildiklerinden, bu davranışları Necid sahillerine de yansımış ve burada karışıklıkların yaşanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan padişahın emri gereği Katar Limanında sürekli bulundurulması gereken gemi de henüz ulaşmamıştır. Bu yüzden bölgedeki sorunlara paralel olarak silah kaçakçılığı da artmıştır.⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu gerek bölgedeki sorunlara kısa sürede müdahale edebilmek gerekse de kutsal saydığı mekânlara seyahat süresini kısaltabilmek için bölge ile ulaşım önem vermiştir. Bu kapsamda 4 Ağustos 1871'de İstanbul-Bağdat-Basra demiryolu projesinin ilk bölümü olarak planlanan 91 km'lik Haydarpaşa-İzmit hattının yapımına başlandı. Bu hat tamamen Osmanlı'nın kendi imkânları ile yapacağı ilk hat olacaktı.⁴⁵

Osmanlı demiryolu inşaatları, kısa sürede, büyük devletlerin birbiriyle kıyasıya rekabet ettikleri yatırım alanları haline geldi. Bu yeni dönemde ekonomik çıkarlar siyasi çıkarlarla iç içe girdi. Babıâli'nin, Bağdat ve Basra'ya kadar

bir demir yolu inşa etme niyetinde olduğunu duyan İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard, 1878'de Osmanlı devletini İktisadi olarak güçlendirecek bu hattın İngilizler ile birlikte yapılmasını tavsiye etti. Bu hattın İngiliz şirketlere yaptırılması karşılığında hem güvenliğin sağlanması hem de Osmanlı topraklarını Ruslara karşı savunmayı taahhüt ediyordu.⁴⁶

II. Abdülhamit'in yaveri olan, bölgedeki sorunları tespit amacıyla buraya gönderilen Nusret Paşa⁴⁷ da raporunda ıslahatın ve gerekli ilginin bölgede çok yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Nusret Paşa, çok isabetli olarak yapılacak yeni bir düzenlemenin tek bir kişinin inisiyatifine değil de, Avrupa'da olduğu gibi bir program dâhilinde yapılması uygun görmektedir. Bunun için de Avrupa'daki söylenişi ile öncelikle “ıslahat heyeti” denilen ve bir “program” dâhilinde hareket eden bir grubun böyle bir düzenlemeyi uygulamaya koymasının gerekliliğini açıklıyor. Bu nedenle de bu heyette yer alacak kişilerin işinin ehli, daha önce bu gibi çalışmalarda denenmiş, bölgeyi tanıyan ve bilen, devletine sadakatle çalışacak, namuslu ve dürüst kişilerden seçilmesi gerektiğini vurguluyor. Bölgede dini grupların, tarikatların ve şeyhlerin önemli bir etkisinin olduğu da açıkça görülmektedir. Nusret Paşa, ıslahat heyetinin bunun da önemle göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Islahat Heyeti'nin uygulayacağı “Islahat Programı”'da “*Islahat Programının İçeriği*” başlığı altında bölgede gördüğü birçok aksaklığı, eksikliği yapılması gereken işleri ayrıntılarıyla açıklamaktadır.⁴⁸

Önerilerinden biri de, Basra Körfezi sahilinde ve Şatt-ül Fırat boyunda seyr ve seyahat edebilecek “sefa'in-i bahriye” ve nehrin

inşasına merkez olabilecek, korunaklı ve müstahkem bir tersane ve havuzu inşa ettirilmelidir. Islah ve icra heyeti çok büyük titizlikle bu işi uygulamaya sokması ve burada çalışacak kişileri titizlikle bulması lazımdır. Özellikle bütün Irak dâhilinde ve Arabistan'da tramvay ile seyahat mümkün kılınmalıdır. Ticaret ve posta yolları ile köprülerin yaptırılması mamuriyetin ve medeniyetin gereğidir. Yine güvenlik konusu ele alınarak, can-mal güvenliği, halkın meskenindeki güvenliği sağlanmalıdır. Bu hükümetin siyaseti olarak gözden kesinlikle kaçırılmamalıdır.⁴⁹

Daha sonraları da benzer şekilde bölgenin sorunları hiç bitmemiştir. Bu coğrafyanın sorunları çok olduğu için burada görev yapan Osmanlı memurları bölge ile ilgili görüşlerini merkeze daima bildirmişlerdir. Bunlardan biri de; Osmanlı Devleti'nin Bumiyan Baş şehbenderi Celal Kadiri, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir raporda, İngilizlerin, İran, Irak ve Arabistan konsoloslukları vasıtasıyla bulundukları bölgelerin siyasi ve askeri durumunu araştırmakta ve hatta Arap şeyhlerinden bazılarının zihinlerini bulandırarak, milli duygularını uyandırmak gibi çalışmalarda bulunduklarını bildirmekteydi.

İstanbul'a gönderilen konu ile alakalı raporlarda, İngilizlerin Basra körfezi ve çevresinde tek hâkim güç olduğu ve Osmanlı Devleti'nin gerçek rakibinin İngilizler olduğu vurgulanmaktadır. Bütün bunların yanında Basra ve körfeze ait yazılan raporlarda, İngiliz propagandasının doğrudan Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliğine yönelik olduğu vurgulanmaktadır. İngilizlerin amaçlarının, Bölgede Osmanlıya bağlı Müslüman ahaliyi devletten uzaklaştırmak ve kendi hâkimiyetlerini yerleştirme çabası olarak görülmektedir. Kendi

idarelerini, Osmanlı İdaresi ile kıyaslayarak, İngilizlerin daha güçlü, adil ve hoşgörülü olduklarını gösterme gayreti ile körfez bölgesindeki şeyhlere ve İran devletine gözdağı vermekten kaçınmıyorlardı. İngiltere, İran Hükümeti ile aralarında çıkan ihtilafa dayanarak Basra körfezine askeri yığınak yapmış ve ihtilafı askeri tehditle kendi lehlerine çözmüşlerdir.⁵⁰

Sonuç olarak, XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından son derece önemli bir dönemdir. Bu süreç bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin bir değişim ve dönüşüm içinde olduğu modernleşmeye çalıştığı bir süreç olmuştur. Aynı zaman da bu yüzyıl Batılı güçler karşısında da pek çok açıdan zayıf kalınan bir dönem olmuştur. Sözü edilen yüzyılda Osmanlı, kendisine bağlı pek çok alanda, nüfuz kaybına uğramış, benzer şekilde Basra bölgesi üzerindeki hâkimiyeti de tartışılır hale gelmiştir. Avrupalı devletler başta İngiltere olmak üzere bölge ile son derece yakından ilgilenmiştir. Çünkü İngiltere'nin Hindistan'a giden yolu Basra körfezinden geçmektedir. İngiltere'nin bir korkusu da Basra Körfezinde Osmanlı ve İran gibi iki büyük devletin bulunmasıdır. Hem İran hem de Osmanlı'nın Basra Körfezi üzerinde hâkimiyet kurmasını istememektedir. Basra Vilayet salnamelerinde de görüldüğü gibi, bu bölge stratejik öneminin yanında yer altı kaynakları ve tarım alanları açısından da oldukça zengindir. Bu açıdan İngilizler yerel şeyhleri ve yöneticileri elde ederek, Umman, Hadramut, Mukela, Muskat ve Bahreyn'i kendi himayesine almıştır.

Osmanlı Devleti, Avrupalıların bölgedeki faaliyetlerini engelleyebilmek için uğraşmıştır. Ancak bu gayret çoğu zaman hüsrana ile sonuçlanmıştır. Görüldüğü gibi, Basra ve

civarı Mutasarrıf Hasan Paşa'nın da belirttiği gibi bazı olumsuz koşullara sahip de olsa, bu bölge özellikle Avrupalı devletlerin bir mücadele alanı olmuştur. Ama Osmanlı Devleti de buradaki gücünü sürdürmek ve bölgede etkin olarak kalmak için çabalamaktan da vazgeçmemiştir.

Bölgeye baktığımızda görüyoruz ki, bu bölge zengin petrol yataklarının bulunduğu son derece önemli bir alandır. Dolayısı ile İngilizlerin bölge ile ilgilenmesinin başlıca nedeni, yörenin yeraltı zenginliğidir. Onun için her türlü yöntem kullanılarak bölge İngiliz nüfuzuna geçirilmeye gayret sarf edilmiştir. Bu yöntemlerden en dikkat çekici olanı ise, bölgede hâkim olan tarikatlar ve şeyhlerin çocuklarının kurulan İngiliz okulları aracılığıyla, İngiliz diplomasisine göre yetiştirilmesidir. Bu da İngilizlerin öyle çok kısa programlı değil, epeyce uzun vadeye yönelik bir siyasi politika izlediklerinin göstergesidir.

XIX. yüzyıl boyunca devam eden bütün bu sorunlar öyle anlaşılıyor ki, XX. yüzyılın başlarında da olduğu gibi devam etmektedir. Osmanlı devleti kendince bölgede gücünü sürdürebilmek ve varlığını koruyabilmek için büyük bir çaba sarf etmiş olmasına rağmen, başta İngilizler ve diğer Avrupa devletlerinin faaliyetleri son derece yoğundur. Özellikle İngilizler, 1890'lı yıllardan itibaren aşiret ve tarikat liderlerinin çocuklarını eğittikleri İngiliz lisanında eğitim veren kendi okullarını dahi açmışlardır. Yine buradaki aşiret ve tarikat liderlerine yüklü miktarda paralar vererek sempatilerini kazanıp, Osmanlıya karşı isyana sevk etmek istemektedirler. Bütün bu çalışmaların nedeni ise, yukarıda da vermeye çalıştığımız, Basra ve Körfezin stratejik önemi, yer altı kaynaklarının son derece zengin olmasıdır.

DİPNOTLAR

¹ Arabistan Yarımadasının doğusu ile İran'ın güneybatısı arasında kalan Hint okyanusuna bağlı körfez. Yusuf Hallaçoğlu, Diyanet İslam Ansiklopedisi 5. Cilt 114. Sayfa Basra körfezi Maddesi

² Basra Körfezi yalnızca Osmanlı Devleti açısında değil İngiltere için de son derece öneme sahiptir. İngiliz siyasetinin 1798'den sonra öncelikli amacı doğudaki sömürgelerine saldırmak amacıyla körfezi bir geçiş üssü olarak kullanmak veya bir "iletişim kanalı" olarak tanımladıkları körfezdeki yapıyı değiştirmek isteyenlere karşı burayı korumak olmuştur. Farah Toufic, "Protection and Politics in Bahreyn, 1869-1915", American University of Beirut, Beyrut 1985, s.14-15.

³ Dicle ve Fırat'ın birleşmesinden meydana gelen büyük Şattü'l-Arap Nehri, şehrin ortasından geçerek Basra Körfezine akmaktadır. Bu büyük nehir, her türlü deniz ve nehir taşımacılığına elverişli olup, 24 saat içinde iki defa gel-git olayı yaşamaktadır. Basra'da bağ ve bahçe olmakla beraber dağ ve orman olmadığından sık sık sel baskınları meydana getirmektedir. Basra Vilayet salnamesi, 1302.

⁴ Ahmet Ağaoğlu, "İngiltere ve Hindistan", Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929, s.12.

⁵ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 25, İstanbul 1971, s. 53-57. Ayrıca detaylı bilgi için bakınız: Salih Özbaran: Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

⁶ 1756 yılında baştaki Sabah ailesinin iktidarı ele aldığı Kuveyt (Hintçe kale sözcüğünün Arapça kısaltmasıdır.) prensliği bunlardan en önemlisidir. Bernard Lewis, Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi, Arkadaş yayınevi, Ankara, 2013, s.416-417.

⁷ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra Center for Middle Eastern Strategic Studies, Editörler: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2005, s. 13.

⁸ Oktay Kızılkaya, XIX. Yüzyılın Sonu, XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslar arası Hakimiyet Mücadelesi, Turkish Studies, International Periodical for the Language Literature and History of Turkish or Turkic Volume, 8/7 Summer 2013, s.294.

⁹ Selda Sert, *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümayun: Basra Örneği (1876-1909)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 48

¹⁰ Zekeriya Kurşun, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti, Ankara 1998, s. 7

¹¹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra Center for Middle Eastern Strategic Studies, Editörler: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2005, s. 14.

¹² Osmanlı Döneminde Irak, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 83, İstanbul, 2006.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Karton No:14, Evrak No:211, Zarf No:126, K u t u No:7. "İrak'a dair Nusret Paşa'nın Layihası";Selda Kaya Kılıç, "Nusret Paşa'nın Irak'da Islahat Önerileri",XIV. Uluslar arası Türk Tarih Kongresi (Turkish Congress of History),Ankara, 2002.

¹⁴ İlber Ortaylı; Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2004, s. 173-174

¹⁵ Besim Darkot-M. Tayyib Gökbilgin, "Basra", İ.A. , MEB Yay. , s. 325

¹⁶ Ortaylı; a.g.e. , s. 174-175.

¹⁷ Basra'da yetişen hurma çeşitleri şunlardı: Halavi, Sayir, Hadravi, Öse Ümrân, Berhi, Beryem, Süveydan, Avit, Fersi, Eşresi, Cevzi, Mektum, Hesabi, Petres, Zehdi, Kantar, Tayyibü'l isim, Şeker, Umu'd-dihin, Vekü'l-Cuma, Binti'l-seb, Aşkar, Asabiü'l-acuz, Benati, Leylevi, Hedl idi. Bu hurma çeşitlerinin en lezzetlisi ve muteber olanı Halavi, Hadravi ve Zehdi olanıdır. Geri kalan çeşitler "diğerleri" adı altında her yerde satılabilir. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.123.

¹⁸ Basra'da "Kare-i Kebir, "Kare-i Sagir" hurma ölçümünde kullanılırdı.

¹⁹ Basra'daki meyve ağaçları şöyleydi: Erik, Elma, Üzüm, Üzüm Korası, İncir, Turunc, Muz, Portakal, Limon, Nar. , Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.123.

²⁰ Basra'da meyve ve sebze çeşitleri "okka" ile satılır ve alınır. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.126.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, 13 Eylül 1880 (h.08/ L/1297), Mutasarrıf Hasan Paşa'nın Basra Sancağı'nın İhtiyacat ve Islahatına Dair Layihası.

²² Ortaylı; a.g. e. , s. 176-177.

²³ Hububat ve tüm zahire çeşitleri "batman" ve tağar" ile ölçülüp değerlendirilirdi. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.126.

²⁴ Mahsuller ise şunlardı: Buğday, Arpa, Çeltik, Kum darı, Ak Darı, Mısır, Madımak, Susam, Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.123.

²⁵ Diğer mahsulâtlar içinde yetiştirilen sebze çeşitleri de şöyle idi: Bakla, lahana, Domates, Kavun,

karpuz, Soğan, Bamya, Salatalık, Donlaban (Bir çeşit etli mantar), Sarımsak, Kabak, Yer Elması, Fasulye, Lobiye, semiz Otu, Turp, Kereviz, Maydanoz, patlıcan, Biber, Şalgam, Çevender, Havuç. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.124.

²⁶ Basra Vilayet Salnamesi, 1302, 1311.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MKT. MHM, 383/26.

²⁸ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.126.

²⁹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.126.

³⁰ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.126.

³¹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s.127.

³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, 14 /2256 /126 /1. s.8

³³ Zekeriya. Kurşun; Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, Ankara 2004, s. 10

³⁴ Zekeriya. Kurşun; Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti, Ankara 1998, s. 220

³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, a.g. b, s.1

³⁶ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, Global Strateji Enstitüsü, (ORSAM), Center for Middle Eastern Strategic Studies, Editörler: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi; Ankara 2005, s. 68.

³⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, a.g. b, s.l.

³⁷ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, s. 20.

³⁸ Oktay Kızılkaya, a.g.m, s.299; BOA, YEE, 8/7. (21 şubat 1313-5 Mart 1898)

³⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Karton No:14, Evrak No:211, Zarf No:126, Kutu No:7.

⁴⁰ Yusuf Hallaçoğlu, Basra Körfezi Maddesi Diyanet İslam Ansiklopedisi 5. Cilt, s.114,

⁴¹ Ayrıca, 1830'larda Fırat ve Dicle suyollarından yararlanılarak, Birecik'ten Basra'ya kadar uzanan bir hat kurmak amacıyla yönelik olarak İngilizler

harekete geçmişlerdi. Bunun üzerine İngiliz hükümeti ve Doğu Hindistan Kumpanyası Irak suyollarını işletmek üzere bir program hazırlamıştı. Ancak bu girişime önce Fransa konsolosu engel olmaya çalışmış bunu Osmanlı Devleti'nin Basra körfezi konuları ile görevli Basra kapudanı izlemişti. Bununla beraber İngiltere Hükümeti, Bab-ı Ali'de sahip olduğu nüfuz sayesinde Dicle ve Fırat'ın haritasını çıkarmak için iznini almıştı. Basra kapudanının itirazı yüzünden beş yıl kadar bu proje yapılamamıştı. Ancak 1839'da İngilizler bu iki ırmağın haritalarını yapmak için proje hazırladılar ve 1842'de bu iki su yolu haritası tamamlandı. Suphi Saatçi, Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1996, s.106.

⁴² Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, C.II. İstanbul, 1976, s.76-78.

⁴³ Ufuk Gülsoy, "Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demir Yolları", İstanbul, 2010, s. 71

⁴⁴ Zekeriya Kurşun; Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, Ankara 2004. s. 171.

⁴⁵ Ufuk Gülsoy, a.g. e, s.226

⁴⁶ Ufuk Gülsoy, a.g.e., s. 229-230.

⁴⁷ Kendisinden önce de bölgeye Sultan Abdülhamit tarafından Ömer Paşa gönderilmiştir.

⁴⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Karton No:14, Evrak No:211, Zarf No:126, Kutu No:7.

⁴⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Karton No:14, Evrak No:211, Zarf No:126, Kutu No:7.

⁵⁰ Oktay Kızılkaya, a.g.m, s.299; BOA. HR. SYS.95/36. (6 Haziran 1911)

KAYNAKÇA:

Arşiv Kaynakları:

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 08.L., 1297, Mutasarrıf Hasan Paşa'nın Basra Sancağı'nın İhtiyacât ve Islahatına Dair Layihası.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Karton No:14, Evrak No:211, Zarf No:126, Kutu No:7.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, 14.2256.126.1.
- BOA, A, MKT. MHM, 383/26.

Salnameler

- Basra Vilayet Salnamesi,1302.
- Basra Vilayet Salnamesi,1311.

Araştırma Eserler:

- Ahmet Ağaoğlu, “İngiltere ve Hindistan” , Cumhuriyet Matbaası, İstanbul,1929.
- Bernard Lewis, Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi, Arkadaş yayınevi, Ankara,2013
- Farah Toufic, “Protection and Politics in Bahreyn, 1869-1915”, American University of Beirut, Beyrut 1985.
- İlber Ortaylı; Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2004.
- Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, C.II. İstanbul, 1976.
- Salih Özbaran: Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Salih Özbaran, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 25, İstanbul 1971.

Selda Sert, *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümayun: Basra Örneği (1876–1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Selda Kaya Kılıç, “Nusret Paşa'nın Irak da Islahat Önerileri”,XIV. Uluslararası TürkTarih Kongresi (Turkish Congress of History),Ankara, 2002.

Suphi Saatçi, Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1996.

Oktay Kızılkaya, XIX. Yüzyılın Sonu, XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslar arası Hakimiyet Mücadelesi, Turkish Studies, International Periodical Fort he Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volume, 8/7 Summer 2013.s.294.

Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, (ORSAM), Center for Middle Eastern Strategic Studies, Editörler: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi; Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2005.

Osmanlı Döneminde Irak, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 83, İstanbul, 2006.

Ufuk Gülsoy, “Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demir Yolları”, Timaş Yay. İstanbul, 2010

Yusuf Hallaçoğlu, Basra Körfezi Maddesi Diyanet İslam Ansiklopedisi 5. Cilt.

Zekeriya Kurşun; Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti, TTK Yay. Ankara 1998.

Zekeriya Kurşun; Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, TTK Yay. Ankara 2004.

Irak`ta Şiiliğin Yayılmasının Önlenmesine Dair Bir Belge

Prof. Dr Selda KILIÇ

Makalemize konu olan layiha 1860 yılında Erkan-i Harbiye Dairesi dorduncu subesi (*Erkan-i Harbiyye-i Umumiyye Dairesi Dorduncu Subesi*) binbasilarından Ali Riza tarafından Sultan Abdulmecit`e sunulmuştur.

Soz konusu Layiha Basbakanlık Osmanli Arsivi`nde “ *Bagdat ve Butun Hitta-i Irakiye`de Intisar Eylemekte Bulunan Siiyetin Menni-i Ittisa`ına Dair Layiha-i Memlukanedir*”¹ basligi altında katologlanmıştır. Biri kapak, onbiri anlatım ve hatimme kısmı olmak üzere toplam onüç sayfadan oluşmaktadır. Anlatım bolumlerine sayı verilerek alt başlıklar konulmuştur. Onuc alt baslik ile konular, ondorduncu alt baslik da hatimme olarak bulunmaktadır². Kullanılan dil çok acık olup anlatımı da kuvvetlidir.

Belgeden de anlaşılabacağı üzere İran`da uc sene muddetinde Sehbenderlik yapmış olan

Binbaşı Ali Riza, İran-Irak coğrafyasını ve sosyal yapısını iyi bildiği görülmektedir. Zaten bu raporu da Padişahın emri üzerine hazırlamıştır. Yine elimizdeki belgelerden³ ve de burada verilen bilgilerden daha önce de bu konu ve bu coğrafya ile ilgili olarak başka raporlarında hazırlandığını görmekteyiz.

Raporu hazırlayan Binbasının Siiliğin yayılmasının nedenlerini, tarihsel, ekonomik, sıyası, kültürel, coğrafi ve sosyolojik açıdan kavradığını ve konunun özüne indiğini söyleyebiliriz. Siiliğin Irak`ta yaygınlaşmasının getireceği sorunları vurgulayarak bazı öneriler ortaya koymuştur. Bu önerilerinin de mantıklı olduğunu söyleyebiliriz. Asırlık ve köklü bir sorun olarak görülen bir sorunun eskiden olduğu gibi askeri tedbirlerle yok edilmeye çalışılmadan eğitim yolunu care olarak ileri sürmüş

olmasını da buna delil olarak gösterebiliriz.

Çalışmamızda bu layiha esas alınarak Osmanlıyı her zaman yakından etkileyen dın konusu üzerinde bir Osmanlı subayının bakış acısı ve buna paralel olarak da Ortadoğu coğrafyası üzerindeki Osmanlı topraklarının sosyal ve kültürel bir analizi yapılacaktır.

Bınbası Alı Rıza “*Sıyeytın Zuhuru*” alt başlığında Sıılığın İran’da kurulmuş olan Safavi Devleti’nin saltanatının devami için Osmanlıya da karsi olmak üzere Siiligi kullandıkları gorusudedir⁴. XVI. yy’da Sah İsmail tarafından kurulan Safevi Devleti zamanla guclenerek Anadolu ve İran’da kendilerine bir çok taraftar buldular. Sah İsmail zamanında iyice guclenen Safeviler Tebriz’i de ele geçirip, Azerbeycan’ın hakimi olduklarında devletin kuruluşu da 1501’de tamamlanmış oldu. Ardından Irak-i Acem ve Fars bölgesini aldı. Diyarbakır’a kadar ilerleyen Sah İsmail böylece Anadolu ve Suriye ile de bağlantı sağladı. Böylece ulkesinin sınırları Fırat’dan Ceyhun’a kadar genişlemiş oldu⁵.

Safevi Devleti gibi bir devlet, İran topraklarında kurulmuş olan en büyük devlettir⁶. Sah İsmail’in devletini başlangıçta kurmak ve sonradan da genişletmek için Siiligi kullandığı asikardır⁷. Sah İsmail, kimi Dervislere , Sah’lik payesi vererek bunları sokaklara dokmştur. Bunlar da kendilerine verilen bu payenin hatirına Siilik için mersiyeler, medhiyeler yazmak suretiyle her sınıf halkın zihinlerini karıştırıp , Siiligi kabule zorlamışlardır. Böylece Sah İsmail hem tahtını kuvvetlendirmiş, hem de doğudaki muslumanlarla arasına bir set çekmeye muaffak olmuştur. Safaviler İran halkına o zamanlar bu yeni mezhebi zorla kabul ettirmişlerdir. Bunun devami için de İran

halkının eski gelenekler ve adetlerini makbul ve muteber olarak yeni mezhebe referanslar çıkarıp saltanatlarını ve siiligi günden güne sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Safeviler, bu yeni mezhebin yayılmasını devam ettirmek için İran’daki eski adetleri ve milli bayramlarını ser’en de kabul gören önemli islami olaylara karıştırmışlardır. Hatta daha sonradan İran tahtına çıkacak olan Kacar Hanedanlığı bile halkın duygularını oksamak için Siiligin benimsenmesi ve yayılması için gayret sarfetmişlerdir⁸.

Siiligin Osmanlı’da tesir ettiği ilk yer Bagdat ve havalisi olmuştur. Cunku isbat-i aliye Irak’ta ortaya çıkmıştır. İran’dan buraya her sene yuzbinlerce ziyaretçi gelmektedir. Cogu bu ilimle meşgul İran alimlerinden icazet almak isteyen İranlı talebelerin buraya gelmesi şart halini almıştır. Ehli sunnet ulemaların seviyeleri bu alimlerle basetmeye yetmediginden Siilik Irak’ta günden güne yayılmıştır. Safevilerin yayılmak için uyguladıkları Sii politikası önemlidir. 12. İmam Mehdi doktrini İslam aleminde resmi hakimiyete karsi cikan , siyasi kuvvetler için uygun bir ideolojik baz idi. Siiler, Sah İsmail’in 12. İmam olduğuna inanıyorlardı. Orta Anadolu’daki Sii propagandası acıkça Osmanlı’nın butunlugunu sarsar hale gelmişti. Durum karsısında pasif kalmayı yegleyen II. Bayezit, sadece Anadolu’daki Safevi muridlerinin İran’a göç hareketini durduracak tedbirler aldı. Sah, muritleri aracılığı ile Siiligi Anadolu’ya yaymak için teblig faaliyetlerini artırdı. Sah İsmail’in etkinliği Karaman eyaletine kadar uzanmıştı. Hatta Sufi Dervişler II. Bayezit’a bir suikast girişiminde dahi bulundular. Ardından Safevi taraftarlarının bir cogu Mora’ya sürüldü. Doğudaki garnizonlar guclendirildi. Fakat alınan bu tedbirlerin

yetersizligi kısa zamanda anlasildi. Sah`in ajanlari araciligi ile yuruttugu propaganda faaliyetleri yanki buldu. Osmanlilar Sahkulu isyanini guclukle bastirdilar⁹.

Iran`daki bu gelismeler uzerine Siilik yavas yavas Osmanli memleketinin Bagdat ve havalisini de etkilemistir. Bundan dolayi Osmanli Devleti yoneticileri mutessir olmuslardir. Siilik buyuk bir hizla Irak ve civarlarini da etkisi altina almaktadir. Irak bolgesinde yasayan musluman halkin cogunlugunu gocebe Araplar ve bedeviler olusturmaktadir. Cogu gocebe olan Irak halki cehaletleri yuzunden kendilerine dogru yol imis gibi sunulan Siilige sempati duymaktadir. Bu sebepten Iranlilar tarafından kendilerine empoze edilen Siiligin, zararlarini anlamaya cehaletleri engel oldugundan Siiligi kabul ediyorlardir¹⁰.

Siilikten Islamiyete buyuk zararlar gelmistir. Osmanli`nin saltanat ve siyaseti`nin temelini islamiyete baglidir. Osmanli Devleti daima Hindistan, Cin gibi dogu`da yasayan muslumanlari da koruyucusu ve kollayicisi olmustur. Osmanlilar dogu`daki muslumanlar icin buyuk bir azim ve caba ile calistiklari halde, Safaviler ve Siilik onlerine gecilmez bir derya haline gelmektedir. Safeviler Osmanli hilafetine karsi Siiligi icat ederek bu muslumanlarla baglantisinin kesilmesini saglamislardir. Sonucta Hive ve Buhara`nin Rusya , Kasgar muslumanlari Cin, Hindistan ve cevresindeki muslumanlari Ingiltere`nin eline gecmesine sebep olmus ve milyonlarca musluman kuffarin elinde kalmistir. Bu zararlar dunya baki kaldikca devam edecek, buralardaki muslumanlar buyuk acilar cekecek tamiri imkansiz yaralar acacaktır¹¹.

Siiligi icad edenler, goz boyamak ve

amaclarini suslemek icin guya bunun imam Cagfer Sadik Hazretleri tarafından tesis edildigini halka ilan etmislerdir. Iran Ulemasi da sahsi menfaatleri ugruna dinlerini ve imanlarini feda ederek, halkin daimi surette kendilerine muhtac gormek icin , islami kural ve adetlere ser`en ve aklen uygun olmayan kurallari Iran halkina kabu ettirmislerdir. Ayrica butun Islam alemine ve sunnilere de iftiralarda bulunmuslardir¹².

Iran`da bir Sunni ile putperest veya Hristiyan arasindaki fark cok az gorulur. Ornegin; Hristiyanlari kesdikleri et yenilmez. Oysa sunnilerin kesdikleri yenilir. Sii olan birisi sunni olan birisine kiz vermez. Hatta nikahinda bile bulunmaz. Cenazesine gitmez. Sunnilerin malini korumak onlar icin soz konusu degildir. Ama Sii olan birinin mali diger Sii`ler tarafından daima korunur. Yani Iran`da Sunni birinin bir Hristiyan ya da Putperestden cok da bir farki yoktur. Bu nedenle de Irak bolgesinde yayilmaya baslayan Siiligin onune bir set cekme zamaninin geldigi gorulmektedir¹³.

Siiligin onlenmesi icin bir takim onlemler alınmalidir. Siilik hemen hemen butun Iran cografyasinda, Hindistan`in cok buyuk bir kisiminda ve Irak bolgesinde yasayan halkin da % 40`i tarafından kabul edilmistir. Su siralarda da hala hizla yayilmaktadir. Durum boyle olunca bunun onune gecmek icin, cebri tedbirler almak soz konusu degildir. Cunku bunu zor kullanarak onlemeye calismak , hem Islam alemine karsi kotu tesir birakacaktır, hem de Islamiyetin aleyhine calisan Hristiyanlari isteklerine hizmet edilmiş olacaktır. Bu yuzdendir ki, hic bir surette zor kullanilmamalıdır. Siiligin onune gecebilmek icin daha dogrusu “*Memalik-i Mahruse-i Sahane*” `den cikarmak

icin baska tedbirlerin kullanilmasina ihtiyac vardır¹⁴.

Bagdat ve hatta butun Irak bolgesinde bu denli yayilan siilige neyin sebep oldugunu simdiye kadar o havalideki Osmanli memurlarinin dikkatini cekmis olsa idi belki de simdiye kadar bazi tedbirler dusunulup alinabilirdi. Ancak buralardaki memurlar bunlara dikkat etmemis dolayisi ile de devletin herhangi bir tedbir almasi soz konusu olamamistir. Bu acidan buralar ihmal edilmistir¹⁵.

Kisacasi Siilik Bagdat ve civarinda cehalet yuzunden gunden güne iyice yerlesmekte ve yayilmaktadır. Binbasi Ali Riza Bey, İran`da Hoy ve Samas sehbenderliginde bulunduğ u uc sene boyunca İran ve İran`lilarla ilgili olarak su tesbiti yapabildigini soyluyor: Sii İran`da bugun eger Siilik mezhebi tesis edilmemis olsa idi, İran sultaninin hakimiyeti bu denli kuvvetli olmayabilirdi. İran`da ne kadar akli basinda , ne kadar okumus-yazmis ve tebasini anlamis insanlar var ise, bunlarin hepsi Siililik mezhebi uzerine oturtulmus bir egitim almak isterler. Halkin da bu egitimden gecirilmesine taraftar olurlar ki zaten de bunu uygulamaktadirlar¹⁶. Goruldugu gibi, Ali Riza Bey, Siiligin İran`da bir hayli onemli oldugunu, toplumsal birligin ve butunlugun din uzerine dayandirilarak saglamlastirildigini ayrica egitiminde bu yonde yapilarak toplumun guclendirildigini Siilige buyuk bir ehemmiyet verildigini ifade ediyorki, hakikaten tesbitleri son derece dogrudur. Gunumuz de dahi İran`in temel yapisi Siilik uzerine oturtulmustur. Bugun İran`da ne Farisilik , ne Azerilik onemlidir. Birincil olan Sialiktir. Ozellikle de 1979`daki Humeyni`nin İran`da yaptigi Islam Devrimi ile devlet ve toplum yapisi tamamen buna gore

sekillendirilmistir.

Ali Riza Bey`e gore, İran`daki gibi bir yapilanma henuz Irak`ta mevcut olmadigindan Si`iyyetin define ait tedbirler rahatlıkla uygulanabilir. Ayrica Irak`daki halk Siiligi cehaletten kabul etmektedir. Cehaleti ortadan kaldirmak icin de yeni okullar kurulmasina gayret etmekten baska care yoktur. Siiligin yayilmasini onlemek icin, acilacak olan bu yeni okullardaki egitim bir dereceye kadar genel amaclı olacaktir. Ancak, asil maksada ulasmak icin din ilimleri ve peygamberin ne demek oldugu, Islamiyetin ortaya cikis ozellikleri, dort halife donemi ve Islam`a hizmet edenler birer birer anlatilarak dogru muslumanlik asilanmalı bu konular ogrencilerin kafalarına yerlestirilmelidir. İran`dan , Irak havalisine gelen tesirin Boyle azaltılabilecegi kanisindadir. Yani ozetle diyebiliriz ki, Irak bolgesinde “mekatip-i iptidaiyye” acilmasiyla okullarda diger bilgilerin yaninda din egitimi de verilerek burada yasayanlar her bakimdan aydinlatilmalidir¹⁷.

Bu sebeplerden dolayi, Irak`ta yeni acilacak olan okullarin asil amaci Siiyete bir set çekmek olduguna gore bu okullarda okutulacak mufredatin da bir dereceye kadar dini olması da gerekmektedir. Bu amacla da Dersaadetdeki “Daru`l- Funun” ve “Muallimin-i Sahane” mezunlarinin kuvvetli ikna kabiliyetleri ile fikh ilmine olan hakimiyetleri dolayisiyle bu bolgeye tayin edilip bes sene muddetle tedrise mecbur edilmeleri gerekir. Ogretmenler merkezden gonderilmelidir. Yoksa bolgeye kafi derecede ogretmen gonderilmez ise, burada ogretmen bulmak cok guc degildir. Ama bu bolge halkinin % 40`nin Sii oldugu da goz onune alindiginda, eger ogretmenler buradan

gorevlendirilirse bu is fayda yerine zarar verecektir. Bu nedenlerden dolayı, buraya “*Daru’l- Funun*” ve “*Muallimin-i Sahane*”`den talebe yetistirerek oraya göndermekten baska care yoktur. “*Daru’l-Funun*” ve “*Muallimin-i Sahane*”`de tam da bunun için yetistirilmiş öğrenci yok ise` de yine de bunların bilgilerinden yararlanılmalı ve bu amaç için bolgede kullanılmalıdır<sup>18</sup>. Örneğin: Arnavutluk`ta ortaya çıkan Yanya ve Elbasan sancagında yayılan Bektasilik için cesitli tedbirler alınmıstı. Elbasan sancagının islahi görevi verilen Yunus Vehbi Efendi oraya vardığı sıralarda vefat eden tekke imami yerine ikna kuvveti guclu olan birini gorevlendirmıstı. Böylece tekkeye yeniden Bektasi kaydedilmesi engellenmıstı. Bu yol Irak`ta da denenebilir. Fakat padıshahın oyuna bağlıdır<sup>19</sup>. Aslında İstanbul`da yetisen her öğrencinin bu is için yeterli donanımında olmadığı acıktır. Böyle bir is için hatip olma ve ikna kabiliyeti son derece önemlidir. Belki de bu gaye ile merkezdeki gerek Daru’l-Funun`da gerekse Muallim-i Sahane`de okullarda öğrenciler bu yonde de yetistirilmeli, hatta mufredata yeni bir ders ilave edilerek İran ulemasının bilgi, bilinc ve dini kuvvetlerine karşı özellikle yetistirilmelidir²⁰.

Siiligin yayılmasının önlenmesi amacıyla kurulacak yeni okullardaki mufredat çok dikkatli tesbit edilmelidir. Mufredat bu okulların acilis amacına göre düzenlenmelidir.

“*Hulefa-i Rasidin*” tarihleri, Islama ettikleri hizmetleri Siilerin onlar hakkındaki batıl fikirleri uygun bir lisan ile anlatılmalıdır. Fırsat buldukca öğretmenler ders haricinde lisan-i munasib ile Siiyeti tenkid etmek suretiyle küçüklere müslümanlığı telkin etmelidir. Bu tarz bir önlem eğer iyi idare edilirse senelerce İranlılar tarafından fark

edilemez. Fark edilse bile onların Memalik-i Sahane`de okul açmak, Osmanlı halkı üzerinde bir tasarrufları söz konusu olmadığı için İran`lıların bu amaca yapılan işleri aksatmak konusunda herhangi bir etkileri olamayacaktır. Hatta Irak`da açılacak olan bu okullar gocebe Arap ve Bedevilerin de pek cogunu ilim maarifetiyle etkileyeceğinden Sam ve El-Cezire`de etki altında kalacaktır ki, bunun da Osmanlı`nın iç ve dış siyasetine olumlu etkisi olacaktır<sup>21</sup>. Ayrıca Irak bölgesinde bu yeni okullar kurulduğu takdirde El-Cezire (Mezopotamya) bölgesindeki Bedevi Arap`ların da eğitimi bir ölçüde gerçekleşecek ve buradaki Araplara gocebe yaşam şartları (*bedeviyet*) cirkin görünerek, iskana, yerleşik hayata meyl ve ragbet edeceklerdir. Böylece bu Arapları uygun bir yer olan Habur Nehri kıyısına yerleştirme fikri gerçekleştirilebilir²². Bu da Osmanlı Devlet`nin yararına olan bir durumdur²³.

Ali Rıza Bey Dokuzuncu ve Onuncu bolumlerde İran Uleması ile ilgili olarak bilgi veriyor. Ona göre, İran`da servet sahibi olmak için fıkıh ilmini tahsil edip, molla olmaktan daha kolay bir şey yoktur. Yani İran`da zengin olmak için izlenecek en kolay yol fıkıh tahsil edip molla olmaktır. Bu mesleğe girmeden önce gayet fakir olan bir kişi bu eğitimi aldıktan sonra mezuniyetinin hemen akabinde bir kaç sene zarfında koy ve çiftlik sahibi olur. Bu durumu İran`da görev yaptığı sırada gördüğünü ve çok dikkatini çektiğini belirtiyor. Bunun üzerine konuyu biraz daha araştırarak neticede İran`daki bu tarz ulemanın zekat, mal üzerinden verilen sadakalar gibi hayır işleri üzerinden kısa bir süre içinde servet edindiklerini belirtiyor. Bu nedenle de kısa yoldan para sahibi olmak isteyenler için, İran`da en ragbet gören mesleğin de ilmiyye

oldugunu soyluyor. Bu meslege mensup olanlarin mahkemeleri oldugu ve bu mahkemelere hukumetin de riayete mecbur oldugu, iste bu sebeple de bugun Iran da bu kadar cok fazla sayida molla bulundugunu ifade ediyor. Bu ulemanın cok buyuk bir cogunlugu da isbat ilmi ile ugrastigindan, Siiligin yayilmasının onlenmesi için hizmet etmek üzere gonderilecek Osmanli ulemasının da alim, fazil, ikna kabiliyetleri ve hitap yetenekleri kuvvetli kisiler olması gerektigini bilahhassa vurguluyor²⁴.

Iran ulemasi “*saye-i sahan*”de serbestce isbat ilmiyyede tahsil etmistir. Ama bunun disinda fazlaca da bir sey alamamislardir. Bunların tahsilleri zaten iki ya da uc sene surmektedir. Bu sure icinde de “*saltanat-i seniye*” hakkında da olumlu izlenimleri muhakkak olacaktır. Bu yolda alinacak bir usul ile Siyyetin, Sunnilige karsi olan iftiralarına son verilecek bu da olmaz ise, Osmanli topraklarında Siiligin yayilması için sarf ettikleri caba ve mesailerini sinirlendirecektir ki, bu da bir basarıdır. Yani isbat ilmiyle ugrasan Iran ulemasına devlet eliyle cesitli gorevler verildiginde Osmanli Devleti ile kendileri arasında yakinlasma dogacaktır. En azindan siiligin yayilması için harcadıkları cabayı sinirlendireceklerdir. Aslında isbat-i ilmiyye`de bulunan binlerce Iran talebesi son derece sefil bir durumda tahsil yapmaktadırlar. Buradaki Iran talebelerinin cogu muhtac kimselerdir. Oyle ogrenciler vardır ki, bir ekmek parasına muhtactırlar. Eger Osmanli`nin diger medreseleri aracılığı ile bu medreselerdeki talebelere yardım ve iase de muaffakiyet söz konusu olursa ya da Kerbela`da bu talebeler için medreseler acilip bu ogrencilerin ihtiyaclari tam olarak karsilanırsa, butun Iran

uleması ile Iran memleketindeki butun toplantılarda hayir dualari edilecek bu suretle de Iran ulemasi`nin tahsili de bir teftis ve kontrol altına alinabilecektir. Özellikle de Kerbela`da bu talebeler için medreseler acilip bu ogrencilerin ihtiyaclari tam olarak karsilanmalıdır. Sonucta talebeler Iran etkisinden kurtarılacak ve Osmanliya karsi maddi manevi olarak bağlanacaklardır. Bunun da maddi ve manevi faydaları mutlaka gorulecektir²⁵. Elbette boyle bir yardımı yapmak için de masraf gerektirecektir. Bunun için bir seneden beri saltanat-i seniye`nin Iran cenazelerinden aldığı birer mecidiye sahadetname resminin o ise tahsisi ile saglanabilir. Yani bu gider kolaylıkla Iran cenazelerinin sahitligi için alınan vergiden karsilanabilir. Eger kabul edilmez ise, Irak bölgesinde kimin elinde nasıl idare edildiği belli olmayan bir cok “*evkaf-i munderise*” olduğu hatta burada yuzlerce seneden beri tahrip edilmiş nice vakıflar bulunduğu gorulecektir. Sunun bunun eline dusmus ,varligini yitirmiş vakıfların ortaya cikarilip kaynak olarak kullanılması son derece mümkündür. Buralardan alınacak kulliyeler gelirleri Bedevi Arap ve gocerlerin islahi için de kullanılabilir. Gocebe Arapların bircogu bu yolla eğitimin nimetlerinden faydalanabilir. Bunu gerceklestirmek buyuk bir ciddiyyet ve ugrası ister. Bu yontemin faydası su olacaktır; boylece Sunnilik ve Siilik arasındaki farklar ortadan kaldırılacak Uzakdogu Muslumanlarıyla , hilafet (*merkez-i hilafet kubra*) arasında bir set durumunda olan siilik cok kısa surede guzel bir sekilde kaldırılabilir. Sultan Selim`in kilic kuvvetiyle yapamadığını Sultan Abdulmecit merhamet ve sevk ile gerceklestirmiş olacaktır²⁶.

Goruldugu gibi, Binbasi Ali Riza Bey,

Siiligin ortaya cikisinin ve bu denli yayilisinin Safavi Devleti'nin kurulusuna denk geldigini ve bu mezhebin zuhurundan da Safavileri sorumlu tutmaktadir. Ona gore, devletin kurucusu Sah Ismail Muslumanlari birbirinden ayiracak olan bu mezhebi engelleyebilecek gucteki Maverannehir ulemasini para ile susturmustur. Onun amaci halkin zihnini karistirip onlari Sii olmaya zorlamak Boylece de Safevi saltanatini guclendirmek hem de hilafet merkezi Istanbul ile uzakdogudaki muslumanlari arasina bir set cekmektir. Kendisinin de yakindan bildigi bolge olan Irak`ta, Siiligin Osmanli`da tesir ettigi ilk yer olan Bagdat ve havalisinde gunden güne yayildigini gozlemlemiştir. Safavi Devleti Siiligi siyasi gucunu artirmak icin bir silah olarak kullanirken, Osmanli topraklarini da kolay elda etmek icin bu gucunu kullanip, yetistirdigi ulema sayesinde Siiligin Irak`ta benimsenmesine caba sarfettiklerini soylemektedir. Oysa Osmanli Devleti'nin birinci amaci Islamiyeti yaymaktır. Osmanli padisahlari bir eliyle hacli ordularina karsi dururken diger bir eliyle de dogudaki muslumanlari hilafette birlestirmek icin insan ustü bir caba harcamislardir. Ote yandan Safeviler ise, Osmanli Devletine karsi Siiligi icat ederek bu Muslumanlarla baglantisinin kesilmesini saglamislardir. Iran alimlerinin makam sevdalari, yukselme hirsleri onlari dinlerini ve imanlarini feda edecek kadar kotü niyetli olmalari, halki daima kendilerine itaat eden muhtac kimseler olarak gormeleri, hatta ve hatta Sunniligi Hristiyanlik ve Putperestlikle bir tutmaya kadar giden, dine uymayan adet ve kurallari Islam dininin geregiymis gibi sunmaktan ve iftira etmekten cekinmemisler demektir.

Layihasında, Siiligin yayilmasini onlemek icin alinacak tedbirleri siralamistir. Iran`daki okumus kesimin bir kisminin bu yalanci mezhebin boyundurugundan kurtulmak istedigini ama buradaki rejim Siilik uzerine kurulduğundan herkesin ister istemez onu desteklemek zorunda olduğunu da vurgulamaktadır. Bu durum Irak`ta geçerli olmadığı icin tedbir almaya Irak`tan baslanilmasi gerektigini ifade etmektedir. Özetle Binbasi Ali Riza Bey, Irak`ta alinacak olan onlemleri ayrıntilari ile aciklamaktadır. Uzerinde durduğu ve özellikle vurguladigi nokta ise, eğitim konusu ve bolge halkinin hem dini hem de diger konularda olan cehaletlerinin ortadan kaldirilmasidir. Bunun icin de bolge de yeni okullar acilmasini savunmakta hatta acilacak olan bu yeni okullarda ders verecek olan eğitim kadrosunun hangi konularda daha ehil olması gerektigini de belirtmektedir. Siiligin yayilmasında asil sebep olarak gordugu cehaletin ancak yeni okullar acilarak ortadan kaldirilmasından baska care gormemektedir. Okullar Islamiyetin temellerini dogru bir sekilde ogreteceginden Iranlilarin tesirlerinin böyle yok edilebilecegini ifade etmektedir. Ayrica Iran`da uc yıl boyunca Sehbenderlik yapmasından dolayı da Iran coğrafyasi ve Iran toplum yapisini da iyi analiz ettigini soyleyebileceğimiz Binbasi'nin Iran ile ilgili tesbitleri de oldukça dogru ve gercektir. Bir Osmanli subayinin görev yaptigi bolgeyi ve bu bolgedeki toplumu iyi analiz etmis olduğunu soylememiz mümkündür. Ali Riza Bey, söz konusu raporunda tarif edilen sistem sayesinde islam aleminde ikilik yaratan bu durumun eğitim yolu ile kolaylıkla cozumlenebilecegini vurgulamıştır.

DİPNOTLAR

¹ Basbakanlık Osmanlı Arsivi, “ *Bagdat ve Butun Hitta-i Irakiye`de Intisar Eylemekte Bulunan Siyyetin Menni-i Ittisa`ına Dair Layiha-i Memlukanedir*”, Erkan-I Harbiyye-I Umumiyye Dairesi Dorduncu Subesi Memur-i Erkan-i Mezkure Binbasilarından Kullari Ali Riza, 7/17. Bundan sonra, B.O.A. , adi gecen belge.

² Bu alt basliklar sunlardir; 1-Siyyetin zuhuru, 2-Siyyet`den Islama gelen mazarrat, 3-Siyyet, 4-Siyyet`in Menn-i tevsii icin ittihaz olunacak tedabir, 5-Mektep muallimleri, 6-Mekteblerin tedrisati, 7Mekteblerden maada ne gibi tedabir ittihaz olunmalidir?, 8-Mekatib-i mezbureden El-Cezire`nin hissedar olacagi, 9-Iran ulemasi, 10-Iran ulemasinin celbi luzumu, 11-Iran talebesinin tahsili icin ne yapilmalidir?, 12-Bu muessesata iktiza mesarif, 13-Bu suretin menafii, 14-Hatimme.

³ Irak bolgesi ile ilgili hazirlanis raporlar bulunmaktadir.Bunlari da yayina hazirlamaktayiz.

⁴ B.O.A. , adi gecen belge, s; 1.

⁵ Nesib Nesibli, “*Osmanli-Safevi Savaslari, Mezhep Meselesi ve Azerbeycan*”, Turkler, s.894-895.

⁶ B.O.A. , adi gecen belge, s;1.

⁷ H.Mustafa Ersavci, “*Safevi Hanedani*”, Turkler, s:884.

⁸ B.O.A. , adi gecen belge, s;1-2.

⁹ H.M.Ersavci, a.g.m.

¹⁰ B.O.A. ,adi gecen belge, s;2.

¹¹ B.O.A. , adi gecen belge, s;2-3.

¹² B.O.A. , adi gecen belge, s;3.

¹³ B.O.A. , adi gecen belge, s;3.

¹⁴ B.O.A. , adi gecen belge, s;4.

¹⁵ B.O.A. , adi gecen belge, s;4.

¹⁶ B.O.A. , adi gecen belge, s;4.

¹⁷ B.O.A. , adi gecen belge, s;5.

¹⁸ B.O.A. , adi gecen belge, s;5-6.

¹⁹ B.O.A. , adi gecen belge, s;7.

²⁰ B.O.A. , adi gecen belge, s; 5-6.

²¹ B.O.A., adi gecen belge, s;6.

²² Gocebe Arapların bu mumbit ve geniş coğrafyaya yerlesmesiyle maliyeye ne gibi katkıları olacağı, hazinenin ne gibi önemli gelir elde edeceği Ali Riza Bey tarafından daha önce sunulan bir layiha`da belirtildiği ifade ediliyor. B.O.A., adi gecen belge, s;7-8.

²³ Ali Riza Bey bu layihadan daha evvel Tevfik Bey kullari vasitesiyle sunduğu “*Habur Nehri*” layihasında olusturulmasını istirham ettiği imar programı ile, El-Cezire kitasının besyuz altmışdokuz bin kilometre olduğunu, seyyare Arapların iskan etmesi durumunda maliye`ye ne gibi fayda getireceği ve gelir temini yaratacağını ayrıntıları ile anlattığını bu yüzden burada bu konuya ayrıntılı girmedigini belirtiyor. B.O.A. , adi gecen belge, s;7.

²⁴ B.O.A. , adi gecen belge, s;8-9.

²⁵ B.O.A. , adi gecen belge,s;8-10.

²⁶ B.O.A. , adi gecen belge,s;10-11.

İran İslam Devrimi'nin Türk Kamuoyunda Yansımaları (1978-1979)

Prof. Dr Selda KILIÇ

Ortadoğu 1970'li yılları bitirip 1980'li yıllara başlarken , üç büyük ve önemli olaya şahid oldu: İran'da Şah'ın devrilmesi, Sovyet Rusya'nın Afganistan'ı işgali ve İran-Irak Savaşı. Sözü edilen üç olay bölgenin stratejik yapısını da değiştirmiştir. Bu büyük değişmenin başlangıcını, şüphesiz, İran'da Şah'ın devrilmesi ve yerini bambaşka mahiyetteki bir rejimin ve aynı şekilde farklı bir dış politikanın alması teşkil etmektedir¹.

İran , Ortadoğu coğrafyasında son derece önemli bir ülkedir. Benzer şekilde Türkiye açısından da büyük bir ehemmiyete sahiptir. 1978'de İran'da ABD uyduluğunda yürütölen toprak ve endüstri politikasının yarattığı karmaşıa olaylarının sonucu olan siyasal ve ekonomik bunalımlarının² da neticesinde böyle bir olay söz konusu

olmuştur. İran'ın derin tarih ve kültür yapılanmasını bir yana bırkırsak, 1979 İslam Devrimi ile büyük bir değişime sahne olmuştur. İran da devrimci hareketin başlangıcı, muhaliflerin Şahın liberalleştirme politikasından istifade edip protesto eylemlerine başladıkları 1977 yılına kadar dayandırılabilir³. Ancak biz bu çalışmamızda 1978 yılının son ayları ile 1979 yılının ilk aylarında, yani olayların ve gelişmelerin son derece hızlı ve zaman zaman da çok sert yaşandığı dönemi, Türk basınından takip ederek açıklamaya çalışacağız. Bunu yaparken köşe yazarlarının yorum ve değerlendirmelerine de yer vereceğiz. Merkez sağ, Adalet Partisi yanlısı diyebileceğimiz Tercüman Gazetesi, Milli Selamet Partisinin yarı resmi yayın organı diyebileceğimiz Milli

Gazete, Sosyal Demokrat eğilimli, Cumhuriyet Halk Partisini destekleyen Milliyet ve sol eğilimli Cumhuriyet Gazeteleri ana basın kaynakları olarak kullanılmıştır. Elbette hükümetin tutumu ve olaylara bakışı basın ve diğer kaynaklardan aktarılmıştır. Çalışmamızın amacı 20.yy'ın en önemli olaylarından biri olan İran İslam Devrimi'nin gerçekleştiği günlerde Türk basını tarafından nasıl algılanıp, yansıtıldığıdır.

1978 Yılı Olayları

Basında İran ile ilgili haberler 1978 yılı itibarıyla çıkmaya başlamıştır. Fakat 1978 yılının Ağustos ayından itibaren bu haberlerin giderek arttığını görmekteyiz. Son derece önemli gelişmelerin yaşanmasından dolayı, Ağustos ayı içerisinde çıkan bazı haberlerden örnekler verecek olursak ; “ *İran Şahı Rıza Pehlevi, İran'ın Anayasa günü nedeniyle yaptığı konuşmada, Batı demokrasilerinde görülen bütün siyasi özgürlüklerin ülkesinde de tanınacağını söyledi.*”⁴, “ *İran'ın İsfahan ve Şiraz kentlerinde hükümete karşı meydana gelen olaylarda 7 kişi öldü.*” , “ *Şah rejimine karşı patlak veren ayaklanmalar ülkenin belli başlı kentlerinde sürerken Tahran da bir açıklama yapan İran Şahı Rıza Pehlevi olaylar sürerse sıkı yönetim ilan ederiz dedi.*”, “ *Tahran'da lüks bir lokanta bombalandı.*”, “ *Enformasyon Bakanı Derviş Hümayun, FKÖ'nün İran'daki son olaylarda parmağı bulunduğunu ve Şah rejimine karşı ayaklanan unsurları kışkırttığını öne sürdü.*”, “ *Şah Muhammed Rıza Pehlevi, Tahran'da düzenlediği basın toplantısında ülkesindeki karışıklık ve ayaklanma girişimlerinin ardında*

koministlerin bulunduğunu ve komünistlerin ülkede yönetimi ellerine geçirmeye çalıştıklarını öne sürdü.”, “ *İran'da rejim aleyhtarı gösteriler sürerken Başbakan Cemşid Amuzegar'ın istifa ettiği bildirildi. Senato Başkanı Cafer Şerif İmami hükümeti kurmakla görevlendirdi.*”, “ *Başbakan Cemşid Amuzegarın istifa etmesinden sonra yeni kabineyi kurmakla görevlendirilen Senato Başkanı Şerif İmami kabinesindeki bakanların listesini Şah'a sundu.*”, “ *Cafer Şerif İmami başkanlığında kurulan yeni hükümeti muhalefetin kuşku ile karşıladığı bildirildi.*”, “ *İran Başbakanı Cafer Şerif İmami'nin ülkede özgür seçimler yapılacağı ve yasal politik partilerin faaliyette bulunmalarına izin verileceği vaadinde bulunmasından sonra ülkede yeni 14 parti ve grubu ortaya çıktı*”⁵demektedir.

Mehmet Emin Bozarslan, 23 Ağustos 1978 tarihli Cumhuriyet Gazetesindeki yazısında Şah Rejimi en bunalımlı dönemini yaşıyor diyerek bazı tesbitler yapmıştır. Ülkede , kimi vilayetlerde karışıklıklar sonucu sıkıyönetim ilan edildi. Farklı siyasi eğilimdeki muhalif unsurlar Şah rejimini yıkmak için birleşmiş görünüyorlar. Olaylar kontrol altına alınmazsa, bu gelişmeler Şah için Son'un başlangıcı olabilir⁶. Aynı Gazetenin, 28-30 Ağustos sayılarında Çetin Özbayrak'ın kaleme aldığı “*Kaynayan Kazan: İran*” başlıklı yazı dizisinde şu görüşlere yer verilmiştir; Farklı ideolojilere, dünya görüşüne bağlı muhalefet grupları Şahı yıkmak için birleşmiş görünüyorlar. Başkent Tahran'da gelir dağılımının bozukluğu ve tüketim çılgınlığı had safhadadır. Şimdiki Şah

rejiminin yaptığı iş polis rejimini sürdürmektir. Bir baskı rejimi söz konusudur. Batı dünyası için İran iyi bir pazar ve sömürü kaynağıdır. Bu nedenle şu anki sistemin yürümesini savunuyorlar⁷.

Görüldüğü gibi Ağustos ayı boyunca hemen hemen her gün İran'daki gelişmeler ile ilgili olarak Türk basınında haberler yer almaktadır. 1978 Eylül ayına geldiğimizde ise, 18 Eylül 1978 'e kadar İran'daki iç çalkantılar ile ilgili haberler bulunmasına karşın, 16 Eylül 1978'de İran'ın doğusundaki Tabas kentinde 7.7 şiddetinde bir depremin meydana gelmesinden dolayı Eylül ayının son günlerinde çok fazla haber yayınlanmamıştır⁸.

Eylül ayının başlarında basındaki haberlere baktığımızda; *“İran'da daha önce tutuklanan 7 muhalefet lideri serbest bırakıldı. Başbakan İmami'nin çabalarına rağmen olaylar devam ediyor.”*⁹, *“Şah'a karşı gösteri yapan 350 İranlı polisle çatıştı, 40 kişi yaralandı. 193 kişi de tutuklandı.”*¹⁰, *“Gösteri ve yürüyüş yasağı konması, halkı sokağa döktü.”*¹¹, *“Hükümetin sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağıkoymasına rağmen binlerce kişi Şah'a karşı gösteri yaptı. Askerler, göstericilere ateş etti.”*¹², *“İran'da Hükümetin açıklamasına göre, sıkıyönetim yasalarını çiğneyen barış ve güvenliği tehlikeye düşüren ve anayasal monarşiye karşı davranışta bulunan herkes idama mahkum edilecek.”*, *“İran'da meydana gelen olaylarda resmi açıklamada 86 kişinin öldüğü açıklandı. Yabancı basın organları ise, ölenlerin sayısının 500'ü bulunduğunu söyledi.”*, *“İran'da şimdi de yolsuzluk gerekçesiyleyüksek*

düzeydeki eski yöneticiler tutuklanıyor. Hükümetin elinde yolsuzluk iddiasıyla ilgili 1000'den fazla kişinin listesinin bulunduğu belirtiliyor.”, *“Tahran'da binlerce kişinin katıldığı ‘Yas Günü’ olaysız geçti.”*, *“Cafer Şerif İmami başkanlığındaki yeni İran hükümeti parlamento da güvenoyu aldı. Öte yandan Tebriz'de devriye gezen askerlere ateş açan sivillerle meydana gelen çatışmada altısı asker kişi öldü.”*, *“İran Şahı Rıza Pehlevi, akrabalarının yetkilerine büyük ölçüde kısıtlamalar getiren yeni bir davranış listesi yayınladı.”*¹³, *“1 Ekim 1978'de İran Hükümeti, Şah rejimine karşı olmaktan mahkum binlerce kişiyi kapsayan bir af ilan etmiştir. Şii lider Ayetullah Humeyni de serbest bırakılmıştır.”*, *“Irak'tan ayrılarak Fransa'ya sığınan İranlı Şii lider Ayetullah Humeyni gazetecilere, Şah rejimine karşı mücadelesini en etkin şekilde buradan sürdüreceğini söyledi.”*, *“İran'ın başlıca muhalefet partisi olan Ulusal Cephe, halkı 84 dini liderinde katılacağı bir genel greve çağırırdı.”*, *“Dün İran'da (24 Ekim 1978) 100 bini aşkın göstericibeş taşra kentinde Şah rejimine karşı gösterilerde bulundu. Bankalar ateşe verildi, lokanta, sinema ve kamu kuruluşlarına ait birçok yer tahrip edildi. Olaylar sırasında birçok sayıda insanın öldüğü bildirildi.”*, *“Paris'te bulunan İran'lı Şii lider Ayetullah Humeyni, İran halkına yeni bir çağrıda bulunarak Şah rejimi devrilinceye kadar ve İran'da demokrasiye dönülünceye kadar savaşın sürdürülmesini istedi”*¹⁴ifade edilmektedir.

Humeynin'nin verdiği bu beyanat ortalığı birdenbire karıştırmıştı. Uzlaşma

istemediğini, ülkede yaşanacak bir iktidar boşluğunun ekonomik ve sosyal keşmekeşten daha zararlı sonuç veremeyeceğini, tek çıkar yolun Müslüman halk tarafından seçilen bir hükümetin işbaşına gelmesi olduğunu açıkça beyan ediyordu. Kendilerini Markist olarak tanıtan gençlerin de kurulacak hükümeti destekleyeceklerine inandığını belirtmesi, ihtilalin gerçek habercisiydi. Sağ ve sol uçlar birleşebilirdi. Nitekim, işareti alan halk birden sokaklara döküldü¹⁵.

“İran’ın Pahev kentinde Şah yanlısı bir kabile üyelerinin Şah aleyhtarı gösteri yapan bir kalabalığa saldırmaları sonucu 40 kişi öldü, birçok kişide yaralandı.”¹⁶

Cumhuriyet Gazetesinden Ergun Balcı, otoriter politikalarla bir ülkeye düzen ve istikrar getirilemez. Dünyanın en otoriter rejimine sahip ülkelerden biri olan İran’da istikrar ve düzen sağlanamıyor. Bundan dolayı Türkiye içinde anarşi ve terör ortamı nedeniyle otoriter rejim özelemlerinin İran örneğinden almaları gereken dersler vardır. Azgelişmiş ülkelerde demokratik rejimin işleyememesinin nedeni halkın demokrasi terbiyesinin yetersizliği değil, ülkedeki ekonomik ve sosyal sorunların ağırlığıdır. Batı ve ABD İran’da rejimin baskıcılığına rağmen jeopolitik ve ekonomik çıkarları nedeniyle Şah rejimini destekliyorlar demektir¹⁷. Kasım ayında çıkan pek çok haber vardır. 1978 Kasım ayı itibarıyla Türk basınına yansıyan İran haberlerinin bir kısmı ise şunlardır:

“İran’da 12 ilde ilan edilen sıkıyönetime karşı Şah aleyhtarı gösteriler

düinde büyük ölçüde devam ederken, ordu birliklerinin öğrenciler üzerine ateş açması sonucu 40 kişi öldü, birçok kişi de yaralandı.”¹⁸, “İran’da Şah aleyhtarı gösterilerin yoğunlaşması üzerine Başbakan Şerif İmami istifa etti ve yerine Şah, Genelkurmay Başkanı General Gualm Rıza Azhari’yi atadı. İran’da genel Valiler’de görevlerinden alındı. Tahran’da yayınlanan 5 gazeteden dördü kapatıldı, sadece hükümet organı durumunda olan Raştakiz gazetesinin yayınına izin verildi.”¹⁹, “İran eski Başbakanı Amir Abbas Huveyde gözaltına alındı. Fransa’da bulunan İranlı Şii lider Ayetullah Humeyni, bugün basına dağıtılan ve “İran Halkına Mesaj” başlığını taşıyan çağrısında, ABD’nin İran’da kurulan askeri rejimi desteklediğine dair bildirisini şiddetle eleştirerek, İran halkını bu hükümeti tanımamaya ve baltalamaya çağırırdı.”²⁰, “İran’da son 24 saat içinde yeniden olaylar çıktı. Şah aleyhtarı göstericiler ile güvenlik kuvvetleri arasında yer alan çatışmalarda 20 kişi öldü, birçok kişide yaralandı.”²¹, “İran’da Şah rejimini protesto etmek amacı ile dün başlatılan genel grevin ülkede (20 Kasım 1978) hayatı büyük ölçüde etkilediği, güvenlik kuvvetleri ile grevciler arasında çıkan çatışmalarda 9 kişinin öldüğü birçok kişinin de yaralandığı bildirildi.”²¹

Aralık ayına girildiğinde basında çıkan haberlerin şiddet boyutunun arttığı ve gösterilerde ölenlerin sayılarının binlerle ifade edildiği görülmektedir.

1 Aralıkta halk “kefen” denen beyaz bezlere sarılı olarak Lale Meydanında

toplandı. Humeyni'nin Muharrem ayı münasebetiyle yaptığı çağrının metni elden ele dolaşıyordu. Anma töreni Şah aleyhtarı gösteriye dönüşünce asker göstericilere ateş açtı.

Humeyni'nin çağrısı Pehlevi Hanedanının sonunun yakın olduğunu gösteriyordu. Büyük İmam, bize zulme ve zalimlere karşı birlikte hareketi önermiştir. Bugün halka zulmeden Şah'ın hükümetidir. Halkın direnmesi vacibdir. Muharrem ayı, Yezid'in yıkıldığı aydır. Aşure Günü mazlumun intikam günüdür. Gaddar Pehlevi hanedanının yok olması ve Demokratik İslam Cumhuriyetinin kurulması için mücadele edin. Yas gösterileri için hükümet ve polisten müsaade almağa gerek yoktur. Engel olmak isterlerse direnin diyordu.

Çağrı hemen etkisini göstermiş 2 Aralık gecesi sıkıyönetim yasakları dikkate alınmadan halk sokaklara dökülmüştü.²²

*“İran’da Şah aleyhtarı gösterilerin en büyüğünde sıkıyönetimin yasaklamasına rağmen gece sokağa çıkıp gösteri yapan çok sayıda kişi üzerine askerlerin ateş açması sonucu ölenlerin sayısının bine ulaştığı yabancı haber ajansları tarafından bildirildi.”*²³

“İran tarihinin Şah’a ve rejime karşı düzenlenen en büyük gösterisi Tahran’da ve 11 kent’de gerçekleştirildi. Şii müslümanların dini bayramı olan bugünkü gösterilerde 1,5 milyonu aşkın İranlının katıldığı, ancak askerin aldığı emir üzerine göstericilere karşı

*koymamış olması ile olay çıkmadığı bildiriliyordu.”*²⁴

*Bu Aşura yürüyüşünde atılan sloganlar şunlardı; “Marksist değiliz müslümanız”, “İslam Cumhuriyeti istiyoruz”, “Monarşik bir İslam Cumhuriyeti saçmalaktır”, “Yaşasın Filistin ve İran halkları”, “Ne Doğu ne Batı, İslam en iyisi”, “Cani Amerikalılar, evlerinize dönün”.*²⁵

*“İran’ın Güneyindeki Şiraz kentinde bir süredir hızını kaybeden mezhep çatışmaları yeniden başladı. Olaylar sırasında 40 kişi askeri birliklerce vurularak öldürüldü.”*²⁶, *“Ankara’da öğrenim gören İran’lı öğrenciler düzenledikleri basın toplantısında Şah rejiminden yakındılar, İran Şahının kaçmadan önce bir kitle katliamı gerçekleştirmeyi tasarladığını öne sürdüler.”*²⁷, *“Tebriz kentinde bugün yapılan Şah aleyhtarı gösteriler sırasında Başkonsolosluğumuz da saldırıya uğramış ve bina yıkılmıştır.”*, *“Meşhed kentinde Şah aleyhtarı göstericilerle askerler arasındaki çatışma sırasında 200’ün üstünde kişinin öldüğü bildirildi. Göstericiler ayrıca SAVAK ajanı 3 kişiyi astılar.”*²⁸

Görüldüğü gibi 1978 yılının sonları iş yavaşlatma, grevler, ayaklanmalar ve çatışmalarla dolu olarak geçerek Türk basınına da yansımıştır. Son aylarda olayların tırmandığı, kanlı çatışmaların yaşandığı, taşkın hareketlerin Tahran dışındaki kentlere de sıçradığı görülmektedir

1979 Gelişmeleri ve Şahın Ülkeden

Ayrılması.

1979 yılının başlamasıyla birlikte olayların hızının arttığı, halk, hükümet ve Humeyni üçgeni arasında önemli çatışmaların yaşandığı bir döneme girilecektir.

1 Ocak 1979'da İran radyosu Şah'ın "sağlık nedenleriyle" ülkeden bir süre ayrılacağını bildirmektedir²⁹. Ancak Şahın karasız olduğu da belirtilmektedir³⁰. Ülkede gösteriler tüm hızıyla sürerken Meşhed'de göstericilerin bir SAVAK bürosunu tahrip ettikleri ve üç ajanı astıkları bildirilmiştir. Bunun üzerine göstericilere ateş açan askerler 100'ün üzerinde insanı öldürmüşlerdir. Şah'ın da ülkeyi terk etmeye hazırlandığı sırada "Sunday Telegraph" gazetesine bir demeç veren dini lider Ayetullah Humeyni "*siyasal gösteriler ve grevler Şahı düşürmeye yetmezse silaha sarılarak savaşıyoruz*" demiştir. Paris yakınlarında kalmakta olduğu evde verdiği demeçte Humeyni, İran Şahı isteklere boyun eğmediği takdirde toptan bir iç savaşın kaçınılmaz olacağını ileri sürerek şöyle demiştir: "*Şahın gidişi gecikirse halen uyguladıklarımızdan başka yöntemler düşünüyoruz. Silaha sarılırız ve o zaman silahlı bir savaşım olur.*"³¹ Humeyni bu açıklamaları yaparken 6 Kasım'da kurulan askeri hükümetin Başbakanı Orgeneral Gulam Rıza Azheri istifa etmiştir. Başbakanlık görevi vekaleten Azhari'nin yardımcılarında Ali Fardad³²'in yürüteceği bildirilmiştir. General Azhari'nin tavsiyesi ile Şah tarafından da benimsenen bir kişidir.³³

Öte yandan, Şah'a karşı gösteriler tüm

hızıyla sürmektedir. Tahran radyosu, Şah aleyhtarı gösterilere sahne olan kent sayısının 13'ü bulduğu Meşhed'den başka Şiraz, Las, Şahpur, İklam, Hürrem, Reşt ve Longarud'da büyük hasar meydana geldiğini, sadece Şahpur'da 10 banka şubesinin yakıldığını, Tahran'ın 1000 km güneyindeki Dez Ful kentinde büyük gösteriler yapıldığını, askerlerin açtığı ateş sonucu 36 kişinin öldüğünü, 3.000 kişinin de yaralandığını bildirmiştir. İran'daki olayların giderek yayılması üzerine yabancı uyrukluların ülkeyi terk etmeleri için girişimler başlatılmıştır³⁴. Şah tahtını bırakmamakta direnirken "Görevim izin verirse tatil yapmak isterim" demektedir³⁵.

İran'da yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Şahpur Bahtiyar, Şah Rıza Pehlevi'nin yerini, Naibler Konseyine bırakarak dinlenmek için yurt dışına gitmeyi kabul ettiğini açıklamıştır. Bahtiyar verdiği demeçte "Şah'ın ülkeden ayrılmasını hükümeti kurma koşulu olarak kendisinin ileri sürmediğini belirtmiştir." Tahran'da özellikle yoksul halkı yaşadığı bölgelerde halk sokaklarda "Şah gidiyor" diye bağırarak sevinç gösterileri yapmışlardır. Sokağa çıkma yasağı olmasına rağmen "Şah'a ölüm" diye bağırıp, gösteri yapan gruplar mevcuttur. Başbakanlığa atanan Şahpur Bahtiyar "sosyal-demokrat bir rejim" getireceğini açıklamıştır.

Öte yandan, Fransa'da sürgünde bulunan dini lider Ayetullah Humeyni Şah'ın ülkeyi terketmesinden sonra kurulacak hükümette görev alacak bakanların isimlerini belirlemiştir. 78 yaşındaki dini lider kurulacak

İslam Cumhuriyeti'nin başkanını ve hükümet üyelerini saptamıştır³⁶. İran'daki yabancılar panik içinde ülkeyi terketme çabasıdadır. Aynı gün Milliyet Gazetesinde Sami Kohen bir değerlendirme yaparak dış basının Türkiye ve İran'ı aynı kefeye koyduğunu, Türkiye'yi de İran gibi sorunlu gösterdiğini belirterek Türkiye ve İran'ın karşılaştırmasını yaparak şu farklılıklara dikkat çekmektedir; Türkiye demokratik bir ülkedir. İran değil. Halk monarşiye karşı ayaklanmıştır. Türkiye laik bir ülkedir. İran'da isyanı mollalar başlatmıştır. İran için şiiilik çok önemlidir. İran'da ciddi halk katılımı vardır. Biz de ise teröre halkın desteği yoktur. Siyasi partiler teröre destek vermez. İran'da ordu halk ordusu değildir. Şaha bağlı ve onu korumakla yükümlüdür. Bizim ordumuz ise demokratik rejimin koruyucusudur³⁷.

Bahtiyarın Şahın tatile gideceği yolundaki açıklamasını, saray sözcüsünün yalanlaması nüfuz mücadelesi olarak değerlendirilmiştir. Başbakanlığı onaylanan Bahtiyar İran'ın jandarmalık yapmayacağını, İsrail'e petrol vermeyeceğini bildirmiştir³⁸. Şahın kız kardeşi ve annesinin Los Angeles da bulunan evlerinin çevresinde gösteri yapanlar İran Şahı aleyhinde slogan atıp, çevreyi ateşe vermişlerdir³⁹. Bu arada Bahtiyar *“sıkıyönetimin aşamalı olarak kaldırılacağını SAVAK'ın normal bir haber alma örgütü haline getirileceğini, basına uygulanan sansürün kaldırılacağını”* açıklamıştır.

ABD, kamuoyu önünde Şahı desteklemeye devam etmiş, ancak perde arkasında ülkeyi terketmesi yönünde ikna

etmeye çalışmıştır. Beyaz Saray sözcüsü Jody Powel, Washington'da yaptığı basın toplantısında eğer Şah İran'ı terketmeye karar verirse Amerika'ya gelmesinden memnun olacaklarını belirtmiştir⁴⁰. Şahın ayrılışını önlemeye çalışan subayların hükümet darbesi yapabilecekleri konusunda haberlerin artması üzerine, ABD'nin Avrupa'daki kuvvetlerinin başkomutan Yardımcısı, Havacı General Robert Huyser aniden Tahran'a gelerek uzunca bir süre kalmıştır Tahran'daki ABD Büyükelçisi Sullivan, Generalin geliş nedenini *“değişecek generalleri kontrol altına almak için”* yanıtını vermiştir. ABD ve İngiltere Bahtiyar hükümetinin birkaç ay işbaşında kalarak, yumuşak geçiş zemin hazırlanmasını temine çalışmışlardır. Ancak, görülecektir ki onların bu hesapları tutmayacaktır⁴¹.

Tercüman'da “İran yeni döneme girerken” başlıklı yazıda, İran'da ABD'nin başarısızlığının sözkonusu olduğu, petrolün ötesinde ABD'nin ortadoğu'da hakimiyetini kaybedebileceği değerlendirildiği yapılmıştır⁴². Bu arada Amerika, Şah'tan bir süre için ülkeyi terketmesini, İran'daki protesto eylemlerinin ancak böylelikle durdurulabileceğini kendisine bildirmiştir. Aslında yeni Başbakan'ın göreve alınması da Amerikan politikasının bir parçası idi⁴³. Zaten ABD Dışişleri Bakanlığı, İran'da kurulacak sivil hükümet ile işbirliğine hazır olduğunu bildirmekteydi⁴⁴. ABD Başkanı Jimmy Carter, *“şimdiki halde Şah'ın İran dışına çıkması an meselesidir. Yakında uzun bir tatile çıkacağı kuşkusuzdur.”* demişti⁴⁵.

Aslında Amerikan Hükümeti, şimdiye kadar Şah'a sağladığı desteği Bahtiyar

Hükümetine sağlayacağını açıklamıştır⁴⁶. İran'ın yeni Başbakanı'nda *"Hükümetin ne askeri, ne de dinsel hiç kimseye dayanmadığını, İran'da dinsel kişiler genel olarak hükümetlerde fiilen görev almazlar"* diyerek beyanatlar veriyordu⁴⁷. Tercüman Gazetesine yansıyan yorumlarda, İran gelişmelerinin alacağı istikametini Türkiye'yi de çok yakından etkileyeceği ifade edilmektedir⁴⁸.

Bu esnada, Paris'te sürgünde bulunan dini lider Ayetullah Humeyni, İran'da çok partili bir İslam Devleti kurulacağını açıklamıştır. Şah'ın gidişinden sonra İran'da rejimin temelinden değişeceğini belirtmiştir⁴⁹. Humeyni İran halkının bir İslam Cumhuriyeti kuruluncaya kadar savaşa devam edeceğini *"Bir İslam Cumhuriyeti kurulması için halkımız oyunu belli etmiştir. Ancak, hukuki yönden bir halk oylaması da gerekli görülürse buna da karşı çıkmayacağız"* demiştir⁵⁰. Bu esnada Türk basınında da, İran gelişmelerinde belirsizlik olduğu ABD'nin ne yapacağı konusunun tartışıldığını görmekteyiz⁵¹.

Sonunda 12 Ocak 1979 Cuma günü ABD Dışişleri Bakanı Cyrus Vance, İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin İran'dan *"tatil için"* ayrılmayı kabul ettiğini açıklamıştır⁵². Bahtiyar Şah'ın perşembe'den (18 Ocak 1979) önce ülkeyi terk edeceğini söylemiştir⁵³. Aynı gün Tercümanda çıkan yorumda, ABD'nin İranı da Afrika, Afganistan, Vietnam gibi gözden çıkardığı ifade edilmektedir⁵⁴. Şah'ın ülkeden muhtemel ayrılış tarihini İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi de 11 Ocak akşamı, 17 veya 18 Ocak olarak vermiştir⁵⁵. Bu arada

Helikopter Kuvvetleri Komutanı General Hoşrodat⁵⁶ Şah'ın *"tatil içinde olsa"* ülkeden ayrılmasına karşı olduğunu belirterek, *"Şah giderse komünistler duruma hakim olur Ordu da buna hiçbir zaman izin veremez demıştır"*⁵⁷.

Bu günlerde İran'da birçok şehirde Şah aleyhtarı gösteriler bütün hızıyla devam etmektedir. Tahran'da, Şiraz'da göstericiler taşkınlıklar yapmaktadır. Humeyni, Şah tahttan feragat etmeden ülkeyi terk ederse, olaylar yatışmaz demektedir. Ayrıca, İran'daki bu rejimi, hükümeti, parlamentoyu ve Naipiler Kurulu'nu *"yasa dışı"* olarak niteliyordu. Paris'te, Amerikan CBS Televizyonuna verdiği demeçte İran'da kurulacak olan İslam Cumhuriyetinde kendisinin güçlü adam olacağını söylemiş *"Hükümeti ben atayacağım ve ben yöneteceğim"* demiştir.

Humeyni, *"İslam Devrimi Konseyi"* kurduğunu ve konseyi İran'da geçici hükümet kurmakla görevlendirdiğini de açıklamıştır⁵⁸. Konu ile ilgili olarak Son Havadis Gazetesi'nin yorumu şöyledir; *"Eninde sonunda solcular İran'a hakim olacak, hür ve çok partili rejim isteyenler, bu hayali yaşayanlar hüsrana uğrayacaklardır. İran halkının çoğunluğu Şahı arayacaktır. Korkarım ki biz ve diğer batı ülkeleri de arayacaktır. İran Şahı, ülkesinde olaylar çıktığından beri Batı basını ve ülkelerini sık sık uyarmaya çalışmış ise de maalesef, umduğu neticeyi alamamıştır. Ülkesine bağlı, halkını seven Şah herhalde son derece teessür içindedir"*⁵⁹. Tercümanın yorumunda ise, İran olaylarının Türkiye'nin önemini artırdığı,

Batı'nın yardım ve desteğinin, Ecevit Hükümetine değil, Türkiye'nin jeopolitik rolünden dolayıdır denilmektedir⁶⁰.

Şahın Ülkeden Ayrılışı

Sonunda İran'da beklenen an nihayet gelmiş 16 Ocak 1979⁶¹ Çarşamba günü Şah İran'ı terketmiştir. Şah Rıza Pehleviyi Başbakan Şahpur Bahtiyar, Saray Nazırı, Meclis ve Senato Başkanları ve iki İran'lı gazeteci uğurlamıştır. Uçağa binerken, ne zaman geri geleceği yolundaki bir soruya “*Bu sağlık durumuma bağlı*” diye yanıtlamıştır. Şah'ın Tahran'da yapacağı basın toplantısı da son anda ertelenmiştir. Yerel saat ile 13¹⁵'de ülkeden ayrılan Şah Mısır'ın Assvan kentine gitmiş ve kendisini Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat karşılamıştır. Şah Mısır lideri ile kendilerine ayrılan otele gitmiştir. Onu yalnız bırakmamak için Enver Sedat geceyi aynı otelde geçirmiştir. Şah, Assvan'da Enver Sedat ile görüşükten sonra Avrupa'ya geçeceğini, oradan da ABD'ye gideceğini söylemiştir⁶². Aynı gün Türk Basınında çıkan “*Şahsız İran*” adlı bir yorumda “*şahın gitmesinden sonra İran geleceği belli olmayan karışık bir döneme girmek üzeredir*”⁶³denilmiştir.Tercüman'da ise İsmet Giritli, “İran'da Monarşinin Sonu mu?” yazısında Şahın orta sınıfın adil gelir dağılımı özlemine cevap veremediği, köylerden kente göçün hızlandığı, Şahın halkın değilde yalnızca İran ordusunun desteğine sahip olduğu tesbitini yapıp olayların bu noktaya geldiğini ifade etmektedir⁶⁴. İran'daki basın ise, ülkeden ayrılan Şah'ın dönmesinin olası

olmadığını belirtmektedir⁶⁵. Olayların bu noktaya ulaşması sonucunda Ortadoğu gazetesi şu haberi geçmiştir; “*Rıza Pehlevi yapılan tahrik ve kışkırtmalar neticesi bir türlü sona ermeyen anarşik olaylarla huzurlu yaşamını kaybetmiştir. Şii lider Humeyni, İran halkının nabzını Paris'ten tutmakta, kalbini buna göre ayarlayarak attırmaktadır*”⁶⁶. Ahmet Kabaklı ise, Şah “Şark” sultanları gibi olmayı istemese de çevresinin etkisinden kurtulamadı demektedir⁶⁷. Milli Gazete ise, ABD'nin İran kalesinin düştüğü, yeni yönetimin kim olursa olsun ABD güdümünde olmayacağı ifade edilmektedir⁶⁸. ABD Ortadoğu'daki en önemli muttefigini kaybetmek üzeredir. Kominist Tudeh Partisi' Sii Himeyni ve diğer muhalif güçler ittifaki Sah-ABD ittifakına önemli bir darbe indirmiştir. Moskova' Afganistan ile iran, Tutkiye kusaginin ilk halkasını kirmistir⁶⁹.

Bu arada Paris'de bulunan Humeyni ise, “*Kahraman İran halkını kazandıği zaferden*” ötürü kutlamıştır. Ayrıca “*Şah'ın ülkeyi terk etmesi İran'da 500 yıldır hüküm süren Pehlevi hanedanlığının sona erdirilmesi yolunda atılan ilk adımdır. Bunun yanında bu, ülkemizde yabancı egemenliğinin son bulduğu anlamına gelir*” demiştir⁷⁰. Fahir Armaoğlu konuyu Tercüman'da şöyle yorumlamıştır. Şahın gidişi ile monarşiyle yönetilen İran'da iktidar boşluğu ortaya çıkacaktır. Humeyni'nin bir kaos ortamını sona erdirecek lider vasfı yoktur. Ayrıca Humeyni ile laik muhalefetin gerçek niyetleri nedir? Bilmiyoruz. Üstelik Şahın gidişi bir yıllık olaylardan sonra bir dönüm noktası olabilir mi?⁷¹.

Şah'ın ülkeden ayrılışını izleyen günlerde sevinç gösterileri devam etmiştir. Humeyni'nin posterlerini taşıyan göstericiler “*sabık Şah’a ölüm*”, “*İslam Cumhuriyeti kuruluncaya kadar mücadelemiz devam edecektir*” diye bağırmaktadırlar. Şah ve babasının heykelleri tahrip edilmektedir. Sokaklara dökülüp, bu sloganları atanlar arasında modern giyimli kız ve erkekler de bulunmaktadır.

Şah'ın geçici olarak gidişi aslında dönüşü olmayan bir ayrılıştır. Bahtiyar hükümetine bir-iki hafta ile bir kaç ay ömür biçilmektedir. Bu hükümeti ve Şah'ın ülkeden ayrılması dolayısıyla kurulan, Niyabet Konseyini gayrı-meşru sayan Humeyni, İran'ı kendi kafasındaki şablona göre düzenlemekte kararlıydı. Bir İslam Konseyi ve ona bağlı şimdilik geçici bir hükümet kurulacaktı. Ayrıca üçüncü bir kuvvetten söz ediliyordu ki bu Bahtiyar'a göre, komünistlerdi.

19 Ocak günü Tahran'da iki milyona yakın insanın katıldığı bir yürüyüş gerçekleştirilmiştir. Olaysız geçen bu yürüyüş sırasında kullanılan sloganlar ihtilalin habercisi sayılabilirdi⁷². Basındaki yorumlarda ABD'nin İran da zayıf bir politika izlediği, Türkiye'nin de dış politikada İran gelişmeleri karşısında belirsiz bir politika izlediği eleştiriliyordu⁷³. Humeyni, Bahtiyar hükümetini bir hafta içinde devireceğini öne sürüyordu. Dini lider, Carter'ın Bahtiyar Hükümetine bir “şans” tanınması yolundaki önerisini reddederek “*bir hükümetin yasallığını saptamak Carter'ın işi değildir*”

dedi. İran Başbakanı Bahtiyar ise, Humeyni'ye yerini bırakmayacağını söylüyordu. Humeyni buna kaşılık, hükümet aleyhine halkı bütün ülkede gösteri yapmaya çağırmıştı⁷⁴. İşte 19 Ocak 1979 günü yapılan gösteri bunun üzerine gerçekleşmiştir.

Olayların böyle bir seyir izlemesi üzerine Tercüman'da şöyle bir yazı yayınlanmıştır. “*Türkiye'nin İran olaylarına menfi kışkırtıcı bakışını TRT idare etmiştir. Şuursuz yayınların İran devlet ve hükümetine karşı yıkıcı, küfürbaz taşkınlıkları Şahı lanetleyici laflarla verilmiştir. Eğer Şah, tahtına yeniden dönecek olsa, Bahtiyar Hükümeti İran'da huzur ve sükuneti sağlasa, bu komşu devletin yüzüne bakacak halimiz kalmayacak*”⁷⁵.

Milli Gazeteden Sadık Albayrak, Şah rejiminin Batının uydusu olduğu İran'ın petrol zenginliğinin Şah ve çevresine aktığı, Humeyni hareketi İslami bir hareket ise akislerinin Türkiye'ye de yansiyabileceğini belirtiyor. Humeyni iddia edildiği gibi dini bir liderse ve bunu islam adına yapıyorsa bütün dünya müslümanlarının sempati ve sevgisini kazanacaktır. Yok eğer, tarihi bir seyri içinde akip gelen siiligin bir kıyami ise, bütün dünya müslümanlarını ilgilendirecek bir hareket olamaz. Batı İran'ın elden çıkmasından sonra Türkiye'yi elde bulundurmayı istiyor.⁷⁶. Cumhuriyet Gazetesinde ise, İlhan Selçuk “*Pencere*” isimli köşesinde, “*En Büyük Kim?*” adlı makalede, Şahı ve Şahbanu'yu alaya alan bir yazı kaleme almış “*Yeryüzünde en büyük halktır.*” sözleriyle makalesinin

başlığına cevabını vermiştir⁷⁷. Abdi İpekçi ise, “İran’ın Düşündürdükleri” isimli yazısında “...İran birçok az gelişmiş ülkenin tersine petrolü sayesinde büyük maddi olanaklara kavuşmuştur. O rejim devletin artan gelirinden ulusun adilane yararlanmasına izin vermeyen bir biçimde işlemiştir. Şahın çevresindeki zenginler daha da zenginleşirken, yoksulların durumu düzeltilmemiştir. Bu haksızlık ve yolsuzluklara karşı çıkanlar, polis rejiminin baskısı altında kalmıştır.”⁷⁸ demektedir.

Bu sırada Paris’te bulunan Humeyni ise 18 Ocak Cuma günü Paris’e gelen Naibler Kurulu Başkanı Celal Tehrani ile görüşmeyi reddetmişti. Öte yandan Başbakan Şahpur Bahtiyar, “Nasıl bir Kardinal Başbakan olamazsa, Humeyni’de ancak dini liderdir” demişti.⁷⁹ Niyabet Konseyi Başkanı Celal Tehrani, 22 Ocak’ta görevinden istifa eder. Humeyni, Tehrani’nin kendisine yollamış olduğu istifa mektubunu, Niyabet Konseyi’nin gayrı meşru ilan edilmesi gerektiği görüşüyle, sahibine iade eder. Bunun üzerine Tehrani, Niyabet Konseyini gayrı meşru saydığını ifade eden bir mektubu kaleme alarak Humeyni’ye gönderir. Bu mektup Pehlevi hanedanının İran’daki varlığının sonu demektir. Humeyni’nin ülkeye dönüşü için artık bir engel kalmamıştır⁸⁰.

Paris’te Cumhuriyet Gazetesinden Leyla Umar’a uzun bir demeç veren Humeyni “Dost ve kardeş Türkiye’nin bize yardımcı olacağına inanıyoruz” diyerek, Bursa’daki sürgün günlerinden söz edince “Ah Bursa” demiştir. Humeyni ayrıca, “iki dost ve kardeş

ülkeyiz. İki ülkenin de amacı dış ülkeleri iç işlerimize karıştırmadan demokrasi içinde yaşamaktır. Elli yıl bu günü bekledik. Şahın geleceğini sananları hayal kırıklığı bekliyor. Biz onun “ Beyaz Devrim” dediğini düzeltmekle işe başlayacağız. Halk ne derse o olacak. Tek arzumuz çok acı çeken İran halkına bekledikleri özgürlüğü ve layık oldukları eşitliği vermek. Bizim için herşeyden önce İslam var. Bize Türkiye’nin destek olacağına ve şimdiye kadar kendi menfaati için kullanan Şahı adam yerine koymayacağına inanıyoruz” demiştir.⁸¹ Yine Cumhuriyet Gazetesi’nden Ali Sirmen, “Dünyada Bugün”adlı köşesinde “Şah Gitti Gider de” isimli bir yazı yazmıştır. Yazıda “...İran’daki dinci ve laik mualefet Bahtiyarı tanımamakta direniyor. Humeyni, Bahtiyarı bir hafta içinde devireceğini söylüyor...Bugün İran muhalefeti, halkın üstünde büyük etki sahibi olan ve Humeyni’nin kişiliğinde toplanan dinci muhalefet ile, programı ve siyasal deneyi daha büyük olan laik muhalefet olmak üzere ikiye ayrılıyor. Dinci muhalefetin güçlü bir örgütü yok. Oysa dinci muhalefet olaylar içinde örgütlenmede büyük yol almış görünüyor. Örneğin; Tahran bölgesi, ulemanın kontrolünde dokuz bölüme ayrılmış, her bölgenin içinde mahalle düzeyinde başka örgütlenmeler de var. Bunları mollalar kontrol ediyorlar. Sivil Ulusal cephe ise, son derece kısıtlı olanaklarla çalışmakta...ulusal cephenin yöneticileri, dinci muhalefeti izlemekten başka bir şey yapamayacaklarını ileri sürüyorlar” demektedir⁸². Tercümanda Celal Yardımcı şu

tesbitleri yapmıştı. İran olayları sadece anarşi ve kaos getirir. Olaylarda komünistlerin parmağı vardır. Bundan sonra İran'ı iktidar kavgası beklemektedir⁸³. Yine Tercümandan Zafer Atay, “Şah gitti şimdi ne olacak?” adlı yazısında Bahtiyar hükümetinin başarılı olamayacağını, Humeyni'nin güçlü olduğunu, Batılı güçler ve SSCB'nin İranın iç işlerine karışacaklarını, komünistler ile Humeynicilerin bundan sonra çatışacaklarını yazmaktadır⁸⁴. Milli Gazete de ise aynı gün çıkan yorumlar şunlardır: Batı yüzyıllarca İslam dünyasını ezdi. İran'daki hareket İslamın direnci sayılabilir. Türkiye politikalarını yürüten bugünkü hükümetin İran olayları da açığa çıkardı ki, neyi savunduğu belirsizdir. Hükümet İran olayları karşısında sessizdir⁸⁵. Suleyman Demirel de ad vermeden İran'daki olaylara bir parmak atıyor. Komünist Parmagi. Oysa Sahin de dile getirdiği bu iddia Batı basınında reddediliyor. Sovyet parmağı yok. Bir halk hareketidir⁸⁶. İlhan Selcuk da İran'da gelir dağılımının çok bozuk olduğu yorumunu yapıp, Hareketin bir halk hareketi olduğu sonucuna varıyor⁸⁷.

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin yayın organı Hergün Gazetesi'nde Taha Akyol'da kosesinde, “Kaynayan Kazan İran” başlıklı yazı dizisinde su yorumu yapıyordu. Siyasi Gazeteler “politik yorum” yapsınlar “tarafdar gazeteleri” İran'daki durumun ya yanında veya da karsısında yer alsınlar. Bu karışık ortamda bizim gerçekleri bulmamız lazım diyerek, İran'ın müslüman bir ülke olduğu, Türkiye'nin de müslüman olduğu vurgusunu yaparak, jeopolitik özelliklerimizde

birbirinin aynı ve birbirine bağlı diyordu.

İran coğrafyası tarımda, azınlığı sanayide yaşayan bir ülke, tipki bizim toplumumuz gibi. Yine İran, geleneksel kültür ile Batı kültürünün çatıştığı ve çatışmaya marksizminde katıldığı bir ülke, biz de öyleyiz. İran, sanayileşmesini son 10-15 yılda hızlandırmış bir memleket Türkiye'de öyle sayılır. İran ve Türkiye Batı dünyası ile ilişkiler kurmuşlar ve potansiyel Sovyet tehdidine maruzdurlar. İran'daki bunalımın temelinde “geçmiş toplumunun” meseleleri yatıyor. Ağır, girift çözümü zor meseleler ve çözüm konusunda sabırsız kitleler. Geçmiş toplumlarında kültür çatışması çok önemlidir. Hatta bazen ekonomik meseleleri de asar. Geçmiş toplumunun kültür konusundaki en büyük sıkıntısı sağlıklı ve kendi değerlerine uygun bir “yeni” kuramaması “eski”nin ise yeni maddi ve sosyal gelişmeleri yorumlayamamasıdır.⁸⁸

Ocak ayının son günlerinde İran'ın bazı kentlerinde Şah taraftarları ile karşıtları arasında olaylar çıkıyordu. Humeyni, İran'a dönme hazırlıkları yaparken 20 Ocak 1979'da ilk kez ülkeye döndüğünde yapmayı planladığı değişiklikleri ayrıntılı olarak açıklıyordu. Hürriyet hareketi Partisi Başkanı Mehdi Bazargan, Devrim Konseyi'nin geçici bir hükümet kuracağını, geçici hükümetin daha sonra referanduma başvurarak Humeyni tarafından öngörülen İslam Cumhuriyeti'nin kurulacağını söylemiştir. Bazargan, “Libya veya Suudi Arabistan devletlerine benzemeyecek olan İslam devletimiz, Hz.

Muhammed ve Hz. Ali'nin müslümanlığının ilk yıllarında kurduğu devlet düzenini örnek alacaktır" demiştir.⁸⁹ Tahran'daki diğer bir Şii lider Ayetullah Talegani ise *"ordu bizim üstümüze saldırırsa kendimizi savunabiliriz, biz ordudan değil, ordu bizden korkmaktadır"* demiştir⁹⁰.

İran'da bu gelişmeler yaşanırken Affen Gencosman, "Türkiye Kimden Yana" başlıklı yazısında özetle, Türkiye'nin tüm dış politikasında aldığı tavırlar İran konusunda da belirsizlik vardır. Politika berrak değildir. Bizim, Şah İraninin yanında olmamalıyız⁹¹. Milli Gazete'deki yorumlar devam etmektedir. Türkiye'yi de içine katarak. Humeyni, Şahi yenilgiye uğratmıştır. Türkiyede de tek kişinin diktatorluğu görevini rejim yüklenmiştir. İnanan insanlar üzerinde yoğun bir baskı rejimi uygulanmaktadır. Okullarda kız öğrencilerin başlarının acirilmesi, devlet dairelerinde mescitlerin kapatılması, dini sohbetlerin yasaklanması ve bunun gibi rejimin müslümanlar üzerinde baskısı vardır. Ayrıca Batiya yamanma gayretleri aynı şekilde değerlendirilmelidir. Batiya uyabilmek için kız çocuklarının acik bir şekilde spor gösterilerine zorlanması, Bati tipi düşünce şeklinin beyinlere enjekte edilmesi, Şahin İran'da sürdürdüğü baskı rejiminin Türkiye'deki örnekleridir. Batili gözlemciler şöyle demektedirler; İran olaylarının bir benzerini Türkiye'de görmek hiç de imkansız değildir. Türkiye'de aynı olaylara gebe dir. Türk milletine yıllardır enjekte edilmek istenen Bati tipi düşünce ve yaşamını Türk

halkı yaşamayı kabullenmemiştir⁹². Yine Milli Gazeteden Hasan Keskin 22 Ocak 1979'da Türkiye-İran değerlendirmesini yaymıştır. 23 Ocak'ta da aynı gazeteden Affen Gencosman Şah ve etrafının hirsizliği üzerine bir yazı yazmıştır.

Humeyni'nin İran'a Dönüşü

21 Ocak 1979 Pazartesi günü, Humeyni'nin, 26 Ocak Cuma günü "*Air France*" uçağı ile beraberinde 200 gazeteci ile birlikte Tahran'a döneceğı açıklanmıştı⁹³. 25 Ocak 1979'da Humeyni'nin ertesi gün Tahran'a dönüşü ile ilgili olarak, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, İran'daki olayları dikkatle izlediklerini belirtirken *"komşu ülkede meydana gelen olaylara gerçekçi açılardan bakıyoruz ve gelişmeleri bekliyoruz"* demişti⁹⁴. Faik Sezgin'de su yorumu yapıyordu: Marksistlerin, dini muhafazakarlar ile işbirliği içinde olması olayların bu boyuta gelmesinde büyük etkisi olmuştur⁹⁵. 26 Ocakta Tercümanda da şu yorum çıkmıştı: "Şah yönetimi sanıldığı gibi çok da kötü değildi. Ama demokrasi lazımdı. Humeyni uzlaşmaz bir kişiliğe sahiptir. Ordu müdahale edebilir⁹⁶. Humeyni'nin dönüşünü engellemek için Bahtiyar Hükümeti, 26 Ocak 1979 Cuma günü de dahil olmak üzere İran'daki tüm havaalanlarını 3 gün süreyle trafiğe kapattırılmıştır. 28 Ocak'ta Ali Sirmen "*Şahi Tutanlar*" adlı yazısında *"... sağcılarımız Şahi tutuyor, İran Şahını tutmak satılmışlığı, hirsizliği, cinayeti, rezilliği tutmaktır..."* diyerek İran halkının hareketini destekleyen bir makale yazmıştır⁹⁷.

Tercüman'da aynı gün İranın iç savaşa sürüklenmekte olduğu, ordunun ne yapacağını bir soru olduğu, Sovyetlerin bu durumdan memnuniyeti ifade edilmekteydi⁹⁸. Turk Basınında cikan yazılar giderek yoğunlaşmaktadır. Her gün Gazetesinde olaylarla ilgili olarak soyle bir yazı yayınlanmıştır. Humeyni taraftarları ulkeyi yönetmek için sola açık liberal bürokratların destegine sahip değildir. Kadrosu olmayan bir hareketin kalıcı ve etkili bir hakimiyet kurmaları zor, hatta imkansızdır. İran'a daha geniş bir açıdan bakıldığında Batıyı tehdit eden en büyük tehlike komünizmdir. İran'daki olayların bu kadar büyük boyutlara ulaşmasında hiç şüphesiz en büyük rollerden biri Marksistler aittir. Marksistler bu konuda büyük bir ustalikle İran'daki olaylarda etkinliklerini sürdürmektedir. Humeyni ve taraftarlarına karşı çıkışın kendilerine davayı kaybettirebileceğini gayet iyi bilen Marksistler, Humeyni'yi hatta kurulacak bir İslam Devletini destekleyeceklerini dahi söylemişlerdir. İran'da bundan sonra meydana gelebilecek gelişmelerde Sovyet Rusya'nın önemli derecede etkisinin olacağını gözden uzak tutmamak gerekir. Bu arada Sovyetlerin Afganistan'da oynadığı oyunun o hiziyla değilse bile benzeri bir yolla İranı ele geçirmeye çalıştığı ortada olan bir başka gerçektir⁹⁹.

Başbakan Ecevit de “ *Batı'nın Türkiye'nin önemini uzun yıllardan beri işleyen bir demokrasiye sahip bir ülke olarak, bir başka ülkede meydana gelen trajedi olmaksızın anlamış olmasını isterdik. İran'da*

*endüstrileşme denendi fakat bu süreç içinde gerekli politik ve toplumsal önlemler alınmaksızın yapıldı. Tüm bunlar İran'daki anlaşmazlığın nedenleridir. Biz de ise tam aksiydi. Önce demokrasiyi yerleştirdik, sonra modernleşmeye başladık”*¹⁰⁰ demiştir. Bu arada aynı zamanda da Tahran'da Humeyni lehinde ve aleyhinde gösteriler yapılmaktadır. Gösterilerde şu sloganlar atılmaktadır.

Şahı da, Humeyni'yi de istemiyoruz. Özgürlük, bağımsızlık, anayasa. Hangi kılıkta olursa olsun, diktatörlüğe karşıyız. Humeyni dönmezse, Bahtiyar'ı öldüreceğiz. Bahtiyar iktidarda kalsın, İktidarı Humeyni'ye vermesin. Allah büyüktür, Humeyni büyüktür¹⁰¹.

Tahran'da olaylar artarak devam ederken pek çok kişi yaralanıp, bir çoğu ölmektedir. 29 Ocak 1979'da Tahran Üniversitesi önünde arabasının yolu kesilen İran'lı bir general arabasından indirildikten sonra boğazı kesilerek öldürülmüş, göstericiler generalin arabasını da yakmışlardır¹⁰². Aynı gün Milli Gazete de Hasan Karakaya'nın yazısında, İran ne olacak? Şah doner mi? İslam rejimi kurulur mu? Solcular İran'a el koyar mı? Diye sormaktadır. Şahın donmesinin ihtimal dışı olduğunu, Bahtiyar Hükümetinin de ayakta kalamayacağını ifade etmektedir. Ayrıca solcuların halktan aldıkları güç yok. İran'da Humeyni'nin düşündüğü İslam devleti İslamın ilk yıllarındaki devlet şekline benzeyecektir. Konulacak kurallarda ayet ve hadislerle dayanılacaktır. Ancak bunun ne derece uygulanacağını simdiden kestirmek

guttur. İnşallah böyle bir devlet kurulursa İslamdan hic bir taviz verilmez demektir¹⁰³. Ayni Gazete de cikan bir haberde de Necmettin Erbakan`a: “ İran`daki olaylari Batililasmaya karsi Islamiyetin bir reaksiyonu olarak kabul edebilirmiyiz? Türkiye`de buna benzer bir hareket olabilir mi?” sorusuna ,Prof. Erbakan, İran`daki laylar gostermistir ki, insanin inanclarina butun dunyada sygi gosterilmelidir. Cunku inanc hakki insanin en tabii ve en onemli hakkidir. Bu hakki engellemek ve baski altina almak istendiginde bir gun geli patlar, yorumunu yapmistir¹⁰⁴Başbakan Ecevit ise, “İran`da yalnızca Şah gözönüne alınmamalıdır. İran halkı yeni bir düzen için savaşılmaktadır, ancak bu düzene giden yol henüz açık değildir. Durum çıkmaza girmiştir ve şu anda bir çıkış yolu göremiyorum. Dünyanın en kritik bölgelerinden birisi olan Orta Doğu`da Şah`ın gidişinin anlamlı bir değişim olduğunu”<sup>105</sup> belirtmiştir. Tercümanda, İran olaylarında din faktörünün son derece önemli olduğu ifade ediliyordu<sup>106</sup>. Yine Milli Gazete de çıkan yorum da ise, Şaha ve rejimine karşı Humeyni`nin başlattığı hareket İran halkının bağımsızlık hareketidir ve Türkiye de bütün İslam ülkeleri ile birlikte Humeyninin tarafını tutmaya mecburdur. Bu İran`ın ve Türkiye`nin geleceği açısından önemli bir karar olacaktır¹⁰⁷.Cumhuriyet`te ise Ali Sirmen, basınımda dindarlığı, milliyetçiliği kimseye bırakmıyanlar Sahi tutuyor, Humeyni`ye karsilar diyor¹⁰⁸. Ugur Mumcu da “ Sovyet Parmagi araniyor” diye ilave ediyor¹⁰⁹.

Sonunda 30 Ocak 1979`da

Humeyni`yi İran`a getirecek olan uçağa iniş izni verilmiştir. 1 Şubat 1979 Perşembe günü Humeyni`yi karşılamak için milyonlarca İran`lı Tahran`a akın emiştir. Takriben 3 milyon kişi tarafından büyük gösterilerle karşılanmıştır. Bundan sonra İran`da Humeyni rejimi başlayacaktır. Yeni Anayasa ile Humeyni, Cumhurbaşkanını dahi azletme yetkisi de dahil, çok geniş yetkilere sahip, ülkenin en büyük lideri olarak Veli-i Fıkıh ünvanını almıştır. Bir gün sonra Türk basınında “İran`da Beklenenler” başlığı altında şöyle bir yorum yer almıştır; “Humeyni`nin milyonlarca İranlı`nın desteğini sağlayıp ilk başarısını kazanması din etkenine bağlanabilir. İran `da din adamları ordudan sonra en iyi örgütlenmiş bir kurumun temsilcisi durumundadırlar. Şah rejimine karşı sesini en etkili mollalar yükseltebilmişlerdir. Şah öteki muhaliflerini susturabilirken, din adamlarını sindirmekte güçlük çekmiştir. Örgütlenmiş din adamları, Şahın zorladığı, halkın benimsemediği batılılaşma reformlarını, yığınları harekete geçirebilmek için kullanmışlardır. Rejime muhalifler siyasal ve ideolojik nedenlerle bu potansiyelden yararlanabilmek için din adamları ile ittifaka yönelmişlerdir.Ancak temel etken din değildir”¹¹⁰.Ayni gun Hergun Gazetesi`nde de su yorum yapılmıştır. Bugun İran`da tam bir otorite buhranı var. Sosyal gucler dengesi oylesine bozulmustur ki, “olagan” bir sekilde yeni bir hukumet veya rejim tahmininde bulunmak zordur. Hic bir guc kendini otekilerine kolaylikla kabul ettirecek kadar etkili degildir ve genis destege

sahip degildir. İran, sosyal, kulturel ve siyasi bakimdan oyle bolunmustur ki, bunlar arasinda bir uzlasma (consensus) noktasi bulmak cok zordur. İran`in bunalimi da ust uste gelen olaylarin bir sosyal degisme surecinin sonucu olarak ortaya cikmistir. İran gercegi oyle bir noktada bulunuyor ki, “iyi” ve “kotu” ~nun nun ne oldugu konusunda bile bir “uzlasma” kalmamistir. İran draminin temelinde İran halkinin “otoriteye” verdigi mananın degismezi olmasi gercegi bulunmaktadır. Sanayilesmenin ve Batililasmanin meydana getirdigi yeni gucler ve kulturler, İran`in geleneksel yapisini sarsmistir. Simdi ne “gelenek” ne de “yeni” kendini otekine kolaylikla kabul ettirebilecek durumdadir<sup>111</sup>. Bu gun İran`da sokaga dokulmus kitleler hep bir heyecan bir umidin pesinde kosuyorlar. Nereden geldiklerini, nereye gittiklerini bilmiyorlar. Hatta ozledikleri rejim gelse bile karsilasacaklari meselelerden habersizler ve zannediyorlar ki, “ozledigimiz resim” herseyi sihirli bir degenek gibi halledecek. İran yari gelismis, yari okumus, yari sehirli bir ulke. Sahin rejimi Nazilik veya Stalin Kominizmi kadar keti degildi ama İranlinin kendini hur saymasini saglayacak kadar da serbest de degildi . Sah zaten ideolojik bir diktator olamazdi. Savak`in cirkin usulleri ve baskisi Sah`i guclendirmede, toplumda hurriyet ozlemini artirdi¹¹². Cumhuriyat`ten Ali Sirmen`de İran`da ordunun isi zor. Ic savas cikabilir. Humeyni`nin de isi zor .Ordu, karsisinda. Ekonomik sikintilar var. Demokratik cephe ise ordu ve Humeyni yanlilar arasinda sikismislar

yorumunu yapmaktadır¹¹³.

Milli Gazeteden Osman Resulen ise, “*İran Olayı Üzerine*” adlı yazısında şöyle demektedir. İran`daki hareket Batı emperyalizmine karşı mücadelenin önemli basamağı olmuştur. Şiilik fazla abartılmamalı, Müslümanlar arasındaki fark büyütülmemelidir¹¹⁴.Taha Akyol isesoyla demektedir: Riza Sah Ataturk gibi laik, merkezi ama ondan farkli olarak monarsik bir duzen kurmak istemistir. Fakat onun kadar inkilapci degil, idare-i maslahatci davranmistir. Mesela hem laikligi yerlestirmek istemis hem de mollaların yani Ayetullahların siyasi otoritesini adeta tasdik etmistir. Ataturk, Inkilap aleyhtari gucleri siyasi kudret sahasından tasviye ederken, İran Sahi bu yola gitmemis, o guclerle uzlasmaya denge kurmaya calismistir¹¹⁵.Sah Doneminde koylulerin cogu gecimsizlikten yerlerini terk edip sehirlere goc etmeye basladi. Gecekondular olustu. İran`da 15 yıl icinde sehirlesme oranı %25 `den %50`ye cikti<sup>116</sup>. Akla su soru gelebilir: İran`da sosyal dengesizlik, issizlik sehirlerde gecekondu vardı. Petrol gibi bir servet neden dengeyi saglayamadi? Sah iktisattan hic anlamayan biriydi. Humeyni`nin dedigi gibi İran ekonomisini tahrip etmistir. İran`in degisen yapisi aslında yeni bir mevzilenme idi. Aydinlar, Sah`a karsiydi. Cunku onu diktator buluyorlardı. Esnaf Sah`a karsiydi.. Cunku Sah`in sanayilesme politikasi buyuk sermayeyi guclendiriyor ve kucuk sermaye buyuk sermayenin rekabet tehdidine maruz kaliyordu. Isin garip tarafı sanayici ve tuccar

kesimide Sah`i tutmuyordu. Cunku onlarda ekonomide kendi kurallarini istiyorlar. Sah`in tepeden inme emirlerinden hoslanmiyorlardi. Isciler geleneklere bagliysalarda kurtarici olarak Humeyni`yi goruyorlardi. Liberalistler demokrasi istiyorlar, solcular solculugu istiyorlardi¹¹⁷.

Fahir Armaoğlu, “*Humeynizm*” adlı yazısında, İslam Cumhuriyeti söylentilerinin bulunduğu ama içeriğinin belli olmadığını belirterek, Humeyninin kasten bu söyleminin ayrıntısına inmediğini, ekonomik alanda ise, devletleştirme olabileceğini, yabancı sermayeye karşı oldukları tesbitlerini yapıyordu¹¹⁸. İran`da camiler yasak olmasına ragmen her türlü siyasi toplantı ve teşkilatlanmanın mahalli haline gelmişti. Sah, camileremudahele etse dini hisleri kuvvetli olan İran halkını karsısına alacaktı, karışmasa iş buyuyordu. Sah bu durumda en büyük siyasi hatasını işledi ki, bu “tereddütlü politika” idi. Karışık günlerde carsaf bir sembol haline geldi. Farah Diba`nin bile carsafli resimleri cogaldi. Solcu kızlar bile o günlerde carsafa burundular<sup>119</sup>. Sah`in gitmesini bekleyen, gitmesi için eylem yapan gruplardan biri de Azerilerdi. Cunku Sah “Buyuk İran” idealini yerleştirmek için ülkede Azeri Türklerine karşı olan eritme politikası uygulamıştır. 10 milyon civarında nüfusa sahip olan Azeri Türkleri arasında Sah`in bu tavrı bir tepki birikimine yol açıyordu¹²⁰. Uzlaşmak mümkün mü? diye soran Akyol, İran için uzlaştırıcı bir cogulcu demokrasiden başka güven verici bir yol yoktur. Ama uzlaşma ihtimali zayıf görünüyor.. Humeyni kurdugu hükümetin

basına bir mollayı değil laik liderlerden Mehdi Bazergan`i getirmiştir. Ama bir “uzlaşma temayulu” olarak değil, laik çevreleri mümkün olduğu kadar nötralize etmek amacıyla yönelik olduğu intibani veriyor. Humeyni ve Bahtiyar ordu-ordu taraftarları ne kadar zıtlasmış olursa olsunlar hiç olmasa seçimle gelmek, seçimle gitmek konusunda bir anlaşmaya varabilirlerse ve taraftarlarını da buna inandırabilirlerse, İran bir iç savastan kurtulabilir. Fakat İran`da Tarftar “hedef” konusunda zıtlastıkları gibi “vasıta” konusunda da savası tercih etmiş görünüyorlar. İran`ın yakın geleceğinde iç savaş ihtimali vardır fakat bu liderlerin yumuşamasıyla onlenebilir. Evvela Humeyni`nin bir devlet idare edecek kadrosu yoktur. İran gibi geçiş toplumları sosyal, kültürel ve iktisadi bunalımlarını çok şiddetli yasar, Humeyni bunu idare edemez. Cunku bu ekonomi, sosyoloji, politika, yönetim bilgilerini gerektirir. İslam dünyasının hemen her tarafında olduğu gibi, İran`da da bu bilgi laik unsurların elindedir. Humeyni taraftarlarının geleneksel islami bilgileri çok yüksek olabilir. Ama sanayi çağının ortaya çıkardığı meseleler konusunda onların ne düşündükleri belli değildir. Bu durumda Humeyni devlet yönetimini sloganlarla elde tutsa bile uygulamada laik unsurlara bırakmak zorunda kalacaktır. Humeyni`nin hiç bir konuda genel sloganlardan öteye orjinal bir fikrini duymadık. Humeyni meselenin özüne problemin düğüm noktasına girmiyor. Herhalde klasik bilgidен başka formasyonu yok. Formasyonu bu kadar sig olan liderler, kitleleri costurabilirler, kitlelerin mucize

bekleyen umutlarının temsilcisi de olabilirler. Fakat iktidara gelip realite oldukları anda işler tersine döner. İran tam bir çözüm sürecine girmiş bulunuyor. Hiç bir ortak değer etrafında birleşmeyen zıt akımlar, her biri bir taraftan tutarak İran'ı adeta coşuyorlar. Bir taraftan Humeyni'nin cazibesine katılmış geniş yığınlar. Obur Tarafta ordu ve batıl ilasmi güçler. İran'ın bölünme sürecinde rol alan güçler, bunlarda ibaret değil. Hele silahlı bir iç savaş başlarsa, simdi bu yüzünde pek görünmeyen başka kuvvetlerde belirecek. Asırlardan beri dünyanın muhtelif yerlerinde cereyan eden olaylar göstermiştir ki, halka dayanmayan halkın iradesinden güç almayan ve kendi otoritesini mesruiyetle sınırlamayan rejimler ne kadar topa tufege, petrole, dolara sahip olsalarda çağımıza aykırıdır. Dünyanın önemli jeopolitik bölgeleri arasında Ortadoğu kadar istikrarsız bir bölge yoktur. Afganistan, İran, Pakistan, Filistin sonu nereye varacağı belli olmayan kargasalar içindedir¹²¹.

Yine Armaoğlu'nun "*İran, Amerika ve Türkiye*" başlıklı yazısında; ABD dış politikası İran'da başarısızdır. Vietnamı terketmesi, İranın kaybından daha az önemlidir. Türkiye'nin konumu bölgede ABD'nin yararına. ABD, Türkiye'ye yardım etmelidir demektir¹²². Milli Gazetede ki yorumlarda İran'da duruma Müslümanların hakim olduğu¹²³, Müslümanların kazandığı ifade edilmektedir¹²⁴. Affan Gençosman'da "*Türkiye, İran ve Pakistan*" başlıklı yazısında özetle bu üç ülke hakkında şu değerlendirmeyi yapıyor. Humeyni hareketi aynı zamanda

ekonomik bağımsızlık savaşıdır. Pakistan İslamlaşma yolunda ilerliyor. Türkiye'de faiz düzeni yoksulluk, bozuk gelir dağılımı sebeplerinden dolayı halkımız CHP ve AP'nin sebep olduğu bu zihniyetin farkına varacak, Pakistan ve İran yönünde ilerleyecektir¹²⁵. Milli Selamet Partisi Genel Başkan Yardımcısı Recai Kutan ise, "Hükümet İran İslam Cumhuriyetini resmen tanımalı ve yakın ilişkiler kurmalıdır. Milletın arzu ve tercihlerini hiçe sayan diktatörler dış güçlerin desteğine sahip olsalar bile yıkılmaya mahkumdurlar" demiştir¹²⁶. Milli Gazeteden Affan Gençosman: Zafer imamlarıdır. Suphe yokki, bu zafer Mekke fethinden sonra İslam aleminin en büyük zaferidir. Umarız ki, İrandaki bu kutsal İnkılap bütün İslam alemine örnek olur. Zulüm altındaki İslam ülkelerindeki somurge rejimleri yıkılır¹²⁷. Artık Ortadoğu'da dengelerin değiştiği, Batı ağırlığının azaldığı yorumları yapılmaktadır¹²⁸. Milliyette yayınlanan yorumda ise; İran'da eski rejimin önde gelenleri şimdi hesap verecek. Şah kaçtı. ABD eski rejimin ileri gelenlerini yalnız bırakmıştır¹²⁹. İran ABD'nin dış politikasının bir hezimetidir¹³⁰. Milli Gazete de ise, Başbakan Ecevit, İran'daki hareketi halk hareketi diye niteleyerek asıl hedefin İslami hareket olduğu gerçeğini gözden uzak tutmaktadır yorumu yapılmıştır. Ayrıca şimdiye kadar solcu ve komünist basın susarken, şimdi müslümanların İran'daki başarısını halklardan yana bir tercihle halk hareketi diye devrim mantıklarına uydurmaya çalışıyorlar. Mesele solcu mantıkla izah

edilemez. Eger İran'da bir hareket varsa, islami bir harekettir, komünist devrim hareketi değildir¹³¹.

İran'daki gelişmelerle ilgili olarak Milli Selamet Partisi Konya Milletvekili Şener Battal, gündem dışı söz alarak bir konuşma yapmıştır. MSP'li Milletvekillerinin alkışı, Adalet Partili vekillerin gürültüleri ve protestoları arasında, komşu kardeş ülke İran'da Ayetullah Humeyni'nin başlattığı İslami Devrim hareketinin başarıyla sonuçlandığını, İslami Devrimin bundan sonrası için daha da başarılı, insanlığın ve İslam aleminin barışına vesile olacağı temennisinden sonra, İran İslam Cumhuriyetini gecikmeden tanımalıyız demiştir. Ardından Başbakan Bülent Ecevit, Şener Battal'ın İran'daki iktidar değişikliği hakkındaki gündem dışı konuşmasına verdiği cevapta, son günlerde İran'daki olayların ve gelişmelerin belli bir yöne yöneldiği ve bir sonuç aşamasına geldiğinin ortaya çıktığı, bunun üzerine hükümetin konuyu sayın Cumhurbaşkanı ile de değerlendirip, görüşüğünü belirtmiştir. Ardından da şu açıklamayı yapmıştır: “ *Komşumuz ve dostumuz İran'da yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin kardeş İran halkına hayırlı olmasını dilerim. İran'daki iç olayların gelişmesini, Türkiye başka ülkelerin içişlerine karışmama kuralına titizlikle uyarak izlemiştir ve her devletin bu kurala uyması gereğini hatırlatmıştır. Uzun bir devlet deneyimine sahip olan İran halkının; tüm sorunlarını kendi özgür iradesiyle çözebilecek yetenekte olduğu, halkın siyasal erginliğinin bunu*

sağlayacak düzeyde bulunduğu, olaylar içinde kanıtlanmıştır...İran'daki yeni yönetime, İran'ın esenliği ve kardeş İran halkının mutluluğu ve refahı yolundaki çalışmalarda başarılar dilerim” ¹³². Meclisin 22 Şubat 1979 günkü toplantısında da Cumhuriyet Halk Partisi Milletvekili Muhittin Yılmaz Mete, İran ulusunun demokratik süreç içinde ulusal özlemlerine kavuşması ve bunu ulusal birlik ve bütünlüğünü koruyarak, hiçbir dış gücün müdahalesi olmaksızın gerçekleştirmesi arzumuzdur demiştir¹³³.

İran Şahı ise, 16 Ocak 1979'da İrandan ayrıldıktan sonra Mısır'a oradan Fas'a, Bahama Adalarına, Panamaya ve kanser tedavisi için Amerika'ya geçtikten sonra, 27 Temmuz 1980'de Kahire'de kanserden ölmüş ve orada toprağa verilmiştir¹³⁴.

Sonuç

Sonuç olarak, İran'da yığınları harekete geçiren en etkili faktör, Şahlık idaresinin halktan son derece kopuk olması, Şahın ülke idaresini elinde tutabilmek için polisiye tedbirlerle baskıcı bir idare kurması olmuştur¹³⁵. Ancak elbette İran kültürünün, Şiilik inancının etkisini de yadsımamamız gerekmektedir. Uzun yıllar boyunca sol mihraklar Şahlığı devirmeye çalışmalarına rağmen, etkili olamamışlar, ama şahlıkla bağları iyice koparan Ayetullahlar, işe karışınca bütün muhalif gruplar Şahlığa karşı Şiiliğin bayrağı altında toplanmıştır. İran'da Humeyni hareketi büyük yığınları bir araya getirmiş, bütün muhalif güçleri kullanarak,

Şah'ın ülkesini terk etmesini sağlamıştı, ama yine de güven verememişti¹³⁶. Kuşkusuz ki Şah'ın gitmesi için başlatılan mücadele de Humeyni aynı zamanda bir simge haline gelmişti. Değişimi arzulayan sağcısı, solcusu, dincisi, laiki, aydını, cahili, işçisi, tüccarı herkes onun etrafında toplanmıştı. Ancak halk yığınlarının Ayetullah'ın İran'a vermek istediği yön konusunda aynı beraberlik içinde olduğu söylenemezdi. Laik muhalefet, liberaller, bir kısım solcular dini liderin hazırladığı yeni düzene karşı direneceklerdi¹³⁷. Humeyni, halkı iyi bir şekilde örgütlemesini bilmişti.

Bunula birlikte Ayetullah'ın savunduğu bazı genel ilkeler vardı ki, dinci olmaktan uzak kişileri ve grupları dahi onu desteklemeye itmişti. Örneğin, yolsuzluk yapmadan halk yararına çalışacak dürüst bir yönetimin kurulması, ülkenin yabancı nüfuzundan sıyrılması, ulusal çıkarlara uygun bir ekonomik düzenin kurulması gibi prensiplere ne solcular, ne de laik milliyetçiler karşı çıkabilmişti¹³⁸.

1979'un başında İran'da insanlar, lider Humeyni'nin bir işaretiyle yollara dökülmüşler, Şah'ı kovmuşlardı. Bu durum gerek halk devrimleri, gerekse dini devrimler içinde kendi türünün tek örneği sayılabilirdi¹³⁹. Niyazi Berkes ise, Şahı devirenin Humeyni olmadığını söylüyor. Berkes, *“Benim anladığıma göre, Şah'ı deviren Humeyni değil. O devrilişin nedenlerini bilmeyen İran halkı ve nedenleri görmeyen bizler, birinin ülkeden kaçması, ötekini gelmesi gibi iki olay*

*arasında bir neden-sonuç bağlantısı kurduk. Şah, Humeyni'nin ruhani gücü yüzünden tahtını yitirmiş değil, sürdürdüğü ekonomik ve politik tutumlarının ülkeye çarpık bir Batı düzeni getirmesi, bu bozuk düzenini bile polissiz yürütememesi, bundan faydalananların yolsuzlukları yüzünden düşmüştür”*¹⁴⁰demektedir. Doğrusu Şah rejimi yıllar boyu, gerek polis örgütü Savak, gerekse ordusu ile İran halkını ezen korkunç bir mekanizma yaratmıştır. İran'da nüfus'un %1'i ulusal gelirin % 80'ine sahip olmuştur¹⁴¹. Şah çok küçük bir azınlığı son derece memnun ederken, büyük halk kitlelerini çok zor şartlar altında yaşatmıştır. Bu da kendisinin sonunu hazırlamıştır.

İran'da Şah'ın ülkeyi terk etmesinden ve Humeyni'nin İran'a dönmesinden sonra uzun süre istikrar sağlanamamıştır. İranlılar kadar, İran dışındaki ülkelerde Humeyni döneminin geleceğini merakla beklemektedirler¹⁴². Görülmektedir ki, 20.yy'ın ikinci yarısında tahtından indirilen Şah'ın ciddi bir iktisadi ve toplumsal siyaset izlemekten kaçınmasının hazin öyküsüdür.

Kısaca, İran halkının ekonomik bunalımı ve bunun yol açtığı düş kırıklıklarından kaynaklanan toplumsal huzursuzluk, İran Şahı'nın ABD'nin güvencesi altında olduğunu zannetmesi, İran'daki sosyal yapı ve Şiilik inancının etkisi ile Pehlevi hanedanlığının sonunu hazırlamıştır. Diyebiliriz ki, Türk basınının, zaman zaman İran Şahının lehinde ve tarafında bir tutum sergilediği, zaman zaman da,

Humeyni'nin ve İran halkının bu hareketinin yanında daha ılımlı bir tavır aldıklarını görmekteyiz. Yorumları etkileyen unsurlar Őunlar olmuştur; Uluslararası konjonktur ve soğuk savaş, Türkiye'nin ekonomik sıkıntıları, yorum sahiplerinin siyasi eğilimleridir.

Hükümet ile resmi kurum ve kuruluŐlarımızın ise konuyla ilgili olarak son derece kısıtlı açıklamaları olduğu, olaya temkinli, soğukkanlı ve kontrollü bir yaklaŐım sergilediği görülmektedir.

DİPNOTLAR

¹ Fahir Armaoğlu, 20. yy. Siyasi Tarihi, (1914-1980), Ankara 1983, s. 749, Ayrıca Bakınız ; Seperhr Zabih, The Foreign Relations of İran :A Developing State in a Zone of Great-Power Conflict, University of California Prees, 1975 ; Hossein Amirsadeghi, Twentieth Century İran, London Heinemann, 1977 ; William H. Forbis, Fall of the Peacock Throne :The Story of İran, New York, Harper Row, 1980.

² Niyazi Berkes, Atatürk ve Devrimler, Diller Devrimci Olabilir mi?, İstanbul 1982, s.229-234. Ayrıca bak :Sesimiz, sayı :123, Ekim 1979.

³ Fakat hareket o zamanlar savunmacı, reformist, şiddet kullanmayan ve Tahran ile sınırlı bir harekettir. Entellektüellerle sınırlı tabanıyla siyasi düzene yönelik herhangi bir tehdit oluşturmamaktaydı. Mehmet Atay, « İran İslam Devrimi'nde : Tarihsel Süreç, Özgün Şartlar, İç ve Dış Dinamikler », Avrasya Dosyası, İran Özel, cilt:5, sayı :3, Ankara 1999, s.130-131 ; Ahmad Ashraf-Ali Banuazizi, « The State, Classes and Modes of Mobilization in the Iranian Revolution », State, Culture and Society, 1,3 (spring 1985), s.3-39.

⁴ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Basın-Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ayın Tarihi, 5 Ağustos 1978, (Bundan sonra , Ayın Tarihi)

⁵ Ayın Tarihi, 12-13-14-17-19-26-28- 29 Ağustos 1978.

⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 23 Ağustos 1978.

⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 28-30 Ağustos 1978.

⁸ Tabas'daki depremde 11.000 kişinin öldüğü (17 Eylül), Daha sonra da ölü sayısının 20.000'e çıktığı belirtiliyor. Ayın

Tarihi, 19 Eylül 1978.

⁹ Ayın Tarihi, 1 Eylül 1978.

¹⁰ Ayın Tarihi, 2 Eylül 1978 ; Aynı gün Tahran'a Büyükelçi olarak atanan Turgut Tülümen Mehrabat Havaalanına inmiştir. Turgut Tülümen, İran Devrimi Hatıraları, Boğaziçi Yay., İstanbul 1998, s.15.

¹¹ Ayın Tarihi, 7 Eylül 1978 ; 7 Eylül akşamı radyodan ilan edilen sıkıyönetimin kapsamına Tahran'ın dışında Tebriz, Kum, Meşhed, İsfahan, Şiraz, Abadan, Gazvin, Koraj, Şahrüm kentleri de alınmış, sıkıyönetim Komutanlığına K.K.K. Orgeneral Gulam Ali Oveysi getirilmişti.

¹² Ayın Tarihi, 8 Eylül 1978 ; Büyükelçimiz Turgut Tülümen anılarında bu günü şöyle anlatıyor : « 8 Eylül gecesi Lale Meydanında toplanan göstericilerin üzerine asker ateş açmış. Yüzlerce insan yaşamını yitirmişti. Devlet radyosu ölü sayısını 300 olarak açıklamıştı. Görevli arkadaşımız girebildiği hastanelerde 500 ölü saydığını bana bildirdi. Devrin Dışişleri Bakanı İbrahim Yazdi, ölü sayısının beş bini bulduğunu ileri sürmüştü. » Turgut Tülümen, a.g.e. ,s.16-17.

¹³ Ayın Tarihi, 9- 10- 13- 15- 16-27 Eylül 1978.

¹⁴ Ayın Tarihi, 1-8-13-25- 29 Ekim 1978.

¹⁵ Tülümen a.g.e, s. 32.

¹⁶ Ayın Tarihi, 31 Ekim 1978.

¹⁷ Ergun Balcı, « İran Örneği », Cumhuriyet Gazetesi, 7 Kasım 1978.

¹⁸ Ayın Tarihi, 4 Kasım 1978.

¹⁹ Ayın Tarihi, 6 Kasım 1978 ; Şerif İmamî Hükümeti 6 Kasım'da Şah'a istifasını sundu. Genelkurmay Başkanı Golam Rıza Azhari yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Tülümen, a.g.e, s. 35.

- ²⁰ Ayın Tarihi, 8 Kasım 1978 ; 9 Kasım'da Emir Abbas Huveyde tutuklandı, Tülümen, a.g.e, s.35.
- ²¹ Ayın Tarihi, 21,26 Kasım 1978.
- ²² Tülümen, a.g.e, s. 41-42.
- ²³ Ayın Tarihi, 2 Aralık 1978.
- ²⁴ Ayın Tarihi, 10 Aralık 1978.
- ²⁵ Tülümen, a.g.e, s 45-46.
- ²⁶ Ayın Tarihi, 15 Aralık 1978.
- ²⁷ Ayın Tarihi, 18 Aralık 1978 ; Tebriz 18 Aralık'ta tekrar karışmış, olaylarda 20-25 kişinin öldüğü söyleniyordu. Tülümen, a.g.e, s. 46.
- ²⁸ Ayın Tarihi, 30,31 Aralık 1978.
- ²⁹ Cumhuriyet Gazetesi, 1 Ocak1979.
- ³⁰ Milliyet Gazetesi, 1 Ocak 1979.
- ³¹ Cumhuriyet Gazetesi, 1 Ocak1979.
- ³² 1918 yılında doğan ve Amerika'da doktora düzeyinde Hukuk öğrenimi gören Farad'ın daha önceleri Gümrükler Genel Müdürlüğü görevinde bulunmuş ve Şerif İmami hükümetinde Başbakan Yardımcılığı yapmıştır.
- ³³ Cumhuriyet Gazetesi, 2 Ocak1979 ; Azhari Hükümeti 1 Ocak'ta istifa etmiştir. Tülümen, a.g.e, s. 50.
- ³⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 2 Ocak1979.
- ³⁵ Milliyet Gazetesi, 2 Ocak1979.
- ³⁶ Milliyet Gazetesi, 3 Ocak1979.
- ³⁷ Sami Kohen, "Yanlış Benzetmeler", Milliyet, 4 Ocak 1979.
- ³⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 4 Ocak1979.
- ³⁹ Milliyet Gazetesi, 4 Ocak1979.
- ⁴⁰ Cumhuriyet Gazetesi, 4 Ocak1979.
- ⁴¹ Tülümen, a.g.e, s. 52.
- ⁴² Tercüman Gazetesi, 5 Ocak 1979.
- ⁴³ Los Angeles Times, 4 Ocak 1979 ; Gazetelerde bu dönemde Şah ve Humeyni ile ilgili karikatürlerin arttığını görüyoruz. Örneğin, Şah'ın bindiği uçan halının büyüğü kayboluyor ve Şah hızla yere çakılıyor. Los Angeles Times, 7 Ocak 1979, Pazar.

- ⁴⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 6 Ocak 1979.
- ⁴⁵ Milliyet Gazetesi, 6 Ocak 1979.
- ⁴⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 7 Ocak 1979.
- ⁴⁷ Le Matin, 6 Ocak 1979.
- ⁴⁸ Fahir Armaoğlu, Tercüman Gazetesi, 6 Ocak 1979.
- ⁴⁹ Cumhuriyet Gazetesi, 8 Ocak 1979.
- ⁵⁰ Le Monde, 10 Ocak 1979, Çarşamba.
- ⁵¹ Fahir Armaoğlu, « İran Gelişmeleri », Tercüman, 11 Ocak 1979.
- ⁵² Milliyet Gazetesi, 12 Ocak 1979.
- ⁵³ New York Times, 13 Ocak 1979, Cumartesi.
- ⁵⁴ Güneri Cıvaoğlu, Tercüman Gazetesi 12 Ocak 1979.
- ⁵⁵ Tülümen, a.g.e, s. 52.
- ⁵⁶ Tülümen, a.g.e, s. 51 ; 1978 yılının ilkbaharında on komando askeriyle Kum'a gidip Ayetullah Şeriat Madarı'nın evini basab komutandır. İhtilalcilerin ilk kurşuna dizdikleri komutan olmuştur.
- ⁵⁷ Le Figaro, 9 Ocak 1979, Çarşamba.
- ⁵⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 14 Ocak 1979.
- ⁵⁹ Son Havadis, 15 Ocak 1979.
- ⁶⁰ Güneri Cıvaoğlu, Tercüman Gazetesi, 14 Ocak 1979.
- ⁶¹ İran, Uygarlıklar Arası Diyalog Çağrısının Mimarı, İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği, Ank. 2001, s. 13.
- ⁶² Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ocak 1979 ; Milliyet Gazetesi, 17 Ocak 1979.
- ⁶³ Sami Kohen, « Yorum », Milliyet, 17 Ocak 1979.
- ⁶⁴ Tercüman Gazetesi, 17 Ocak 1979.

⁶⁵ Kayhan Gazetesi, 18 Ocak 1979, Perşembe « Şah ülkeden ayrıldı, dönmesi pek olası değil »; Tahran Journal, 18 Ocak 1979, son veda ; Journal de Teheran, 18 Ocak 1979 , »Bundan böyle kilit vurulan diller çözülecek, yolsuzluk dosyaları yayınlanacak, Şah ailesinin görüntüsü günden güne solacak » ; Ayendegon Gazetesi, 18 Ocak 1979, « Şah ayrıldıktan sonra ülkeyi güzel günler bekliyor. »

⁶⁶ Ortadoğu Gazetesi, 16 Ocak 1979.

⁶⁷ Tercüman Gazetesi, 18 Ocak 1979.

⁶⁸ Affan Gençosman, “Son Kale”, Milli Gazete, 18 Ocak 1979.

⁶⁹ Hergun Gazetesi, Kaynayan Dünya, 18 Ocak 1979.

⁷⁰ Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ocak 1979.

⁷¹ Tercüman Gazetesi, 18 Ocak 1979.

⁷² Tülümen, a.g.e, s. 53 ; Milliyet gazetesi, 20 Ocak 1979, « 4 milyon » gösterici denilmektedir. Ayrıca, Meydan Larousse, Ek :II, İran, s. 449, « 4 milyon kişi » diye ifade edilmektedir.

⁷³ Ahmet Kabaklı, Tercüman Gezetesi, 19 Ocak 1979.

⁷⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 19 Ocak 1979.

⁷⁵ Tercüman Gazetesi, 19 Ocak 1979.

⁷⁶ Sadık Albayrak, Milli Gazete, 19 Ocak 1989.

⁷⁷ İlhan Selçuk , « Pencere »Cumhuriyet Gazetesi, 19 Ocak 1979.

⁷⁸ Abdi İpekçi, « Durum », Milliyet Gazetesi, 19 Ocak 1979.

⁷⁹ Cumhuriyet Gazetesi, 19 Ocak 1979.

⁸⁰ Tülümen, a.g.e, s. 54.

⁸¹ Leyla Umar, Cumhuriyet Gazetesi, 20 Ocak 1979.

⁸² Ali Sirmen , « Dünya’da Bugün », Cumhuriyet Gazetesi, 21 Ocak 1979.

⁸³ Tercüman Gazetesi, 21 Ocak 1979.

⁸⁴ Tercüman Gazetesi, 22 Ocak 1979.

⁸⁵ Milli Gazete, 21 Ocak 1979.

⁸⁶ Ergun Balci, « Suleyman Demirel ve İran » Cumhuriyet Gazetesi, 23 Ocak 1979.

⁸⁷ Cumhuriyet Gazetesi, İlhan Selcuk, 26 Ocak 1979.

⁸⁸ Taha Akyol, « Kaynayan Kazan : İran », Hergun Gazetesi, 25 Ocak 1979, 3 Mart 1979.

⁸⁹ Milliyet Gazetesi, 24 Ocak 1979 ; Tülümen, a.g.e, s. 53.

⁹⁰ Milliyet Gazetesi, 24 Ocak 1979.

⁹¹ Affen Gencosman, « Türkiye Kimden Yana », Milli Gazete, 21 Ocak 1979.

⁹² Hasan Karakaya, » Donusu Olmayan Tatil », Milli Gazete, 21 Ocak 1979.

⁹³ Cumhuriyet Gazetesi, 22 Ocak 1979 ; Milliyet Gazetesi, 22 Ocak 1979.

⁹⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ocak 1979.

⁹⁵ Faik Sezgin, « İran Geleceğinin İki Yuzu », Hergun Gazetesi, 26 Ocak 1979.

⁹⁶ İsmet Giritli, « Şahtan Sonra İran », Tercüman Gazetesi, 26 Ocak 1979.

⁹⁷ Ali Sirmen, « Dünya’da Bugün », Cumhuriyet Gazetesi, 28 Ocak 1979.

⁹⁸ Fahir Armaoğlu, Tercüman Gazetesi, 28 Ocak 1979.

⁹⁹ Hergun Gazetesi, 27 Ocak 1979.

¹⁰⁰ Bülent Ecevit’in Demeci, Milliyet Gazetesi, 29 Ocak 1979.

¹⁰¹ Cumhuriyet, Milliyet Gazeteleri, 26, 27, 28 Ocak 1979.

¹⁰² Kayhan Gazetesi, 29 Ocak 1979, Pazartesi.

¹⁰³ Hasan Karakaya, Milli Gazete, 29 Ocak 1979.

¹⁰⁴ Milli Gazete, 29 Ocak 1979.

- ¹⁰⁵ Bülent Ecevit'in Demeci, Milliyet Gazetesi, 29 Ocak 1979.
- ¹⁰⁶ Ergun Göze, « Din Faktörü », Tercüman Gazetesi, 30 Ocak 1979.
- ¹⁰⁷ Milli Gazete, 31 Ocak 1979.
- ¹⁰⁸ Ali Sirmen, « Sahi Tuatanlar » Cumhuriyet Gazetesi, 28 Ocak 1979.
- ¹⁰⁹ Ugur Mumcu, Cumhuriyet Gazetesi, 30 Ocak 1979.
- ¹¹⁰ Abdi İpekçi, son « Durum » yazısı, Milliyet Gazetesi, 2 Şubat 1979.
- ¹¹¹ Hergun Gazetesi, "Otorite Buhranı", 2 Subat 1979.
- ¹¹² Hergun Gazetesi, 3 Subat 1979.
- ¹¹³ Ali Sirmen, « İran`da Isler Zor », Cumhuriyet Gazetesi, 2 Subat 1979.
- ¹¹⁴ Milli Gazete, 3 Şubat 1979.
- ¹¹⁵ Taha Akyol, Hergun Gazetesi, 4 Subat 1979.
- ¹¹⁶ Taha Akyol, Hergun Gazetesi, 5 Subat 1979.
- ¹¹⁷ Taha Akyol, Hergun Gazetesi, 6 Subat 1979.
- ¹¹⁸ Tercüman Gazetesi, 6 Şubat 1979.
- ¹¹⁹ Taha Akyol, Hergun Gazetesi, 7 Subat 1979.
- ¹²⁰ Taha Akyol, Hergun Gazetesi, 8 Subat 1979.
- ¹²¹ Taha Akyol, Hergun Gazetesi, 9 Subat 1979.
- ¹²² Tercüman Gazetesi, 10 Şubat 1979.
- ¹²³ Milli Gazete, 12 Şubat 1979.
- ¹²⁴ Milli Gazete, 13 Şubat 1979.
- ¹²⁵ Affan Gençosman, Milli Gazete, 13 Şubat 1979.
- ¹²⁶ Milli Gazete, 14 Şubat 1979.
- ¹²⁷ Affan Gencosman, Milli Gazete 15 Subat 1979.
- ¹²⁸ Fahir Armaoğlu, Tercüman Gazetesi, 14

Şubat 1979.

- ¹²⁹ Mümtaz Soysal, "Ders", Milliyet Gazetesi, 16 Şubat 1979.
- ¹³⁰ Fahir Armaoğlu, « Amerikan Dış Politikası », Tercüman Gazetesi, 16 Şubat 1979.
- ¹³¹ Sadik Albayrak, « Isleri Hep Yanlis Anlamak », Milli Gazete, 16 Subat 1979.
- ¹³² Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt:9, Dönem :5, Toplantı:2, 13.02.1979.
- ¹³³ Millet Meclisi Tutanakları dergisi, cilt :10, Dönem :5, Toplantı :2, 22.2.1979.
- ¹³⁴ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 755.
- ¹³⁵ Şah buna yabancı değildir. Kaçar soyunun şahları içinde böyle bir idare tarzını benimseyen Nasireddin (1848-1896) oğlu Muzaffereddin (1896-1907)'dir. Muhammed Rıza Pehlevi de aynı şekilde yabancılara tavizler vererek, kendi halkını zap-ı rapt altında tutmak için baskı rejimi uygulayan bir idare tarzı ortaya koymuştur. Yrd.Doç.Dr.Selda Kılıç, « İran`da İlk Anayasal Hareket : 1906 Meşrutiyeti », Ankara Üni.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı :32, Ankara 2002, s :143-163.
- ¹³⁶ Abdullah Yaman, İran Devrimi İdeolojisi ve Humeyni, Konak yay., İstanbul 1979, s. 24.
- ¹³⁷ Sami Kohen, Dünyaya Bakış, Milliyet, 25 Ocak 1979.
- ¹³⁸ Sami Kohen, Milliyet, 25 Ocak 1979.
- ¹³⁹ Hasan Onat, « İran İslam Devrimi'nin Getirdikleri Üzerine » (Mezhepler tarihi Açısından Genel Bir Bakış), Türk Yurdu, cilt :10, sayı :38, Ankara 1990, s. 16.
- ¹⁴⁰ Niyazi Berkes, Teokrasi ve Laiklik, İstanbul 1984, s.112.
- ¹⁴¹ Ergun Balci, Politika'da Sorunlar, Cumhuriyet, 9 Ocak 1979.
- ¹⁴² Abdullah Yaman, a.g.m, s. 28.

İran’da İlk Anayasal Hareket “1906 Meşrutiyeti”

Prof. Dr Selda KILIÇ

İran tarihi boyunca istibdad sistemi ile yönetilmiş bir ülkedir. Bu nedenle 1906 Meşrutiyeti bu ülkenin tarihi içerisinde önemle durulması gereken bir olaydır. İran’ın meşrutiyet ihtilali aşağı-yukarı bu topraklarda hüküm sürmüş olan 2500 yıllık mutlak bir monarşiyi, bir süre ortadan kaldırarak demokrasiye doğru giden ilk ve son adım olmuştur. “1906 Meşrutiyeti” ile İran halkı yıllar boyu alıştığı sisteme karşı çıkarak, hürriyetine kavuşmak amacıyla meşruti bir sistem isteğinde bulunmuştur.

Bu yazıda da İran gibi gerçekten son derece zengin bir kültüre sahip bir ülkede, tarihleri boyunca yalnızca 1906 yılında tecrübe ettikleri meşrutiyet, özgürlük, demokrasi isteklerini gerçekleştirmek üzere yaptıkları ihtilal ele alınacaktır. Bu konu ile ilgili olarak; İranlı

tarihçi yazar Kesrevi’nin “*Tarih-i Meşruta-yı İran*”, ihtilalcilerden Melik-ül Müttekellim’in oğlu Dr.Melik Zade’nin “*Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet*”, İngiliz P.Sykes’in “*History of Persia*”, Ahmet Ağaoğlu’nun “*İran İnkılabı*”, İngiliz tarihçi Edward G.Brown’un “*Persian Revolution*” adlı eserleri bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye’de İsa Seyf adlı bir İranlı tarafından yapılmış “*İran’da Meşrutiyet*” ve J.Naibyanın “*II. Meşrutiyet Döneminde Türk-İran Münasebetleri*” başlıklı basılmamış doktora tezleri de bulunmaktadır. Bunlardan farklı olarak bu makalede , ihtilalin başlangıç ve meşrutiyetin ilan edildiği dönemde Tahran’da sefirlik yapmış şemseddin Bey’in kaleme almış olduğu belgeye dayanarak, olayları bir Osmanlı Sefirinin gözünden açıklamaya çalışacağız.

Osmanlı Sefiri şemseddin Bey, Tahran'da 1905-1906'da sıcak olaylar yaşanırken, bizzat tüm gelişmelere tanık olduğu, hatta bu gelişmeler esnasında İran şahı ile görüşmeler yaptığı, diğer ülke sefirleri ile de konu hakkında görüşmelerde bulundukları görülmektedir. Bu bağlamda İran'da yaşanmış bu meşrutiyet tecrübesinin gelişmelerini orada bulunan, Osmanlı Devleti'nin en yüksek temsilcisi konumundaki diplomatının görüş açısından olayları irdeleyeceğiz. Ancak buna geçmeden önce de olayları daha iyi açıklayabilmek için İran'daki ihtilal öncesi yönetim sistemine kısaca değinmek gerekmektedir.

Evvela şunu ifade etmek gerekir. İran'da yönetim şahlık idarisindedir. şahlık idaresi de ırsidir. şahın ölümünden sonra, büyük oğlu saltanata geçer ve ülkeyi istediği gibi yönetir. İran şahları tıpkı Osmanlı Sultanları gibi, saltanatın millet tarafından değil, Tanrı tarafından kendilerine verildiğine inanırlar. Bu nedenle her türlü yönetim erki şahın kendisindedir. İran şahının büyük oğlu da veliaht olarak Tebriz eyaletinde otururdu. Örneğin; Bu döneme damgasını vuran Muzaferreddin şah saltanatta bulunduğu sırada onun büyük oğlu olan Mehmet Ali Mirza, Tebriz eyaletinde oturmaktaydı.

İran'a 1906 senesi öncesinde baktığımızda şu tablo ile karşılaşyoruz; Bilindiği gibi 1789 Fransız İhtilali ile birlikte Avrupa'da bir çok değişiklikler meydana gelmişti. Artık İmparatorluklar yıkılarak, milli unsurlara dayalı devletler kuruluyordu. Hürriyet, özgürlük, adalet, eşitlik gibi kavramlar Avrupa'yı kasıp kavuruyordu. Bu kavramlardan bir çok Avrupalı devletin etkilenmesinin yanında, biraz geç

de olsa Osmanlı devleti ve İran gibi daha doğuda olan devletlerde etkilenmişti. Tam da bu dönemde yani 1906 öncesinde, takriben Nasıreddin şah zamanından beri, İranlıların Avrupa ile temaslarının arttığı, İran'da yeni fikirlerin yayılmaya başladığı, kısaca İran halkının Avrupalılaşma yönünde hareket ettiği görülmektedir. Bu durum da yönetici tabakayı düşündürmektedir. İran halkının batıya açılması nedeniyle, ülkede hüküm süren istibdad aleyhine bir isyan çıkmasından korkmaktadırlar.

Avrupa'daki bu yeni düzenin etkilerinin yanında, aslında İran'daki ekonomik yapının da kötüye gitmesi sonucu da ihtilali hazırlayan önemli bir etken olmuştur. Özellikle Nasıreddin şah zamanından beri İran 'da ekonomik durum gitgide kötüleşmektedir. Saray mensupları zor ekonomik duruma rağmen, çok yüksek maaşlar almakta, saray halkı şatafatlı bir hayat sürmekte, bu da zaten kötü durumda olan hazinenin durumunu daha da fenalaştırmaktadır. Devlet artık öyle bir konuma gelmiştir ki, görevli memurların maaşlarını ödemek için dahi, yabancı devletlerden borç para almak mecburiyetinde kalmıştır. Buna rağmen İran şahları Avrupa'ya seyahate ve tatile çıkarak ülkenin parasını savurmaktadırlar. Bu arada alınan borçlar karşılığında da yabancı devletlere imtiyazlar veriyorlardı. Bu durum karşısında, halk buna karşı çıkarak, son derece tepki duyuyordu. İçinden çıkılması güç görülen durum, halkı ihtilale teşvik ediyordu.

İran'ın içinde bulunduğu bu karışık durum, ekonomik sıkıntılar, hükümetin borç para almak için yabancılara vermiş olduğu imtiyazlar 1906 devriminin ana neden-

lerindendir. Ayrıca idari uygunsuzluk, suistimaller, zulüm ve artık İranlıların dış dünyaya açılmaları, Fransız İhtilali'nin yaptığı etkiler, özellikle Osmanlı ve Kafkasya'daki fikir cereyanları; Bütün bunların yanında Nasîreddin şahın para karşılığında 1890 yılında bütün işletmelerini İngilizlere vermesi işi çığırından çıkarmıştır.

Bütün bu gelişmelerin yanında İran'da dikkate değer bir aydınlanma söz konusu idi. Bir doğu ülkesi olarak İran ilk olarak Kaçarlar Hanedanlığı zamanında Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştı. Bu öğrenciler Avrupa'yı görüp, inceleyerek yeni fikirlerle ülkelerine dönüyorlardı. Bunlar halkı aydınlatmaya çalışıp, İran'da bir çok değişikliğin yapılmasını düşünüyorlardı. Böylece İran halkının Avrupa hakkındaki bilgisi gittikçe artıyordu. İranlı entellektüeller halkı meşrutî bir yönetim sistemini kabul etmeye hazırlıyorlardı.

şunu da unutmamak gerekir ki, hürriyet fikirlerinin gelişmesinde Osmanlı Devleti'nin rolünü de göz ardı etmemek gerekir. Osmanlı'nın 1876'da Kanun-ı Esasîyi ilan etmesi, bu uğurda verilen mücadeleler, Abdülhamit'in tutumu, onun önce meşrutîyete sadık kalması, ardından baltalaması gibi gelişmeler İranlılar üzerinde çok büyük etki yapmıştır. 1876'da Osmanlı Devletinde oluşturulan meşrutî yönetim her ne kadar istenilen başarıya ulaşamadıysa da, İranlı aydınlar açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda bakıldığında özetle İran'a hürriyet fikrinin şu yollardan girdiği söylenebilir:

* Osmanlı da görülen Avrupalılaştırma hareketleri ve bu durumun İstanbul'da bulunan

İran elçileri ile tüccarları tarafından takip edilmesi.

İran'ın Avrupa'ya gönderdiği öğrenciler ve kendi üniversite düzeyindeki okullarına getirdiği Avrupalı öğretmenlerin etkisi.

Avrupalıların, İran ile dostane münasebette bulunmaları, burada görev yapan büyükelçi ve konsolosların etkisi.

Avrupa ile İran arasında yapılan telgraf hattı ve dolayısıyla İran halkının Avrupa ile daima temasta bulunup, orada gelişin hürriyet olaylarından bilgiler elde etmesi ve bu olayları dikkatle takip etmesidir.

İranlı aydınlar tarafından ülke içinde ve dışında çıkan gazete ve dergilerin etkisi.

Halkın içinde bulunduğu durumu ve İran halkının aydınlanışını tespit ettikten sonra

saraydaki gelişmeleri irdelediğimizde görüyoruz ki, Nasîreddin şahın öldürülmesinden sonra oğlu Muzafereddin şah 1896 'da tahta çıkmıştı. Babası tahtta iken, Tebriz'de ikamet eden Muzafereddin , tahta çıktıktan sonra kişilik olarak iyi bir insan olmasına karşın, İran halkına çok yararlı olamamıştır. Zayıf bir iradeye sahipti. Muzafereddin şahda, aynı babası gibi lüzumsuz yere dış seyahatler yapıyor, sarayda son derece savurgan ve şaşalı bir yaşam sürdürüyordu. bu durumda da dışarıdan borç para alınmak zorunda kalınıyordu. İran ekonomik bakımdan tamamen iflasın eşiğine gelmişti. Çok acil olarak parasal tedbirlerin alınması gerekiyordu.

Muzafereddin şah hakkında şöyle deniliyordu. "Kendi söylediklerinden habersizdir. Zaman zaman düşüncelerini değiştirir. Mesela istibdadı savunur görünürken, başka

bir yerde meşrutiyetin getireceklerini, memleket ve halk yararına olacağından bahseder. Herhalde bu yüzden olacak ki, halk isyan ettiğinde karşı bir mukavemet göstermeden meşrutiyeti hemen kabul etmişti.”

İran’daki bu mali darboğaz, Muzafereddin şahın müsrifliği yanında, aslında Nasıreddin şah zamanından beri devam ediyordu. Bu şah döneminde Avrupa usulü bir gümrük idaresi kurulmuştu. Noz isimli bir Belçikalının başkanlığında bir heyet görevlendirilerek İran’a gelmişti. 1900 yılına gelindiğinde ise, hazine tamamen boşalmıştı. Bu dönemde Muzafereddin şah tedavi için Avrupa’ya gidecekti. Tedavi masrafları için 1901’de Rusya’dan borç alındı. Bu paranın karşılığı olarak da İran’ın kuzey kısmının gümrük işletmelerinin idaresi bu devlete bırakıldı. Borç para ile Avrupa seyahatine başlayan şah Fransa, İngiltere, Rusya, Osmanlı Devleti gibi memleketleri gezdikten sonra Tahran’a döndü. Borç alınan paralar harcanmıştı. Halk arasında ise, 1903-1905 yılları arasında hürriyet fikirleri iyice şiddetleniyordu. Ülke çok sıkı bir istibdad rejimi ile idare ediliyor ve adaletsiz birçok uygulamalar yapılıyordu.

Hükümete karşı ilk isyan 1905 senesinde bu haksızlıklar sorumsuzca yapılan hareketler, adaletsizlikler ve kötü yönetim neticesinde Tahran’da patlak verdi. Bu isyan Tahran’dan başka diğer kentlere de yayıldı. İsyancıları bastırmaya hükümet muvaffak olamıyordu.

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız bütün bu gelişmelerin yaşandığı dönemde Osmanlı Sefiri olarak Tahran’da bulunan Şemseddin Bey, II. Abdülhamit’e sunduğu

arızasında bu sıcak gelişmelerden bahsediyor. Şemseddin Bey’de daha önceki tespitlerde belirlendiği gibi, bu dönemde tahtta bulunan Muzafereddin şahın zayıf bir durumda olduğu, bu esnada hasta olduğu için, bütün devlet işlerini o zaman sadarete bulunan sadrazam Ayniddevle eliyle idare edilmektedir.

Aslında bu Sadrazam hürriyet düşmanıdır. O nedenle İran’daki halk hareketini baltalamaya çalışmaktadır. Bu amaçla İran’ın meşhur hatiplerinden Seyyit Cemalettin İsfahani, hürriyetçi olduğu gerekçesiyle Sadrazam tarafından Kum şehrine sürülmüştür. Aydınlardan Ağa Seyit Müctehit’de hapsedilmiştir. Şemseddin Bey, Ayn-iddevle’nin tedbirsizliği neticesinde bu olayların arttığını ve geliştiğini söylemektedir. Tahran’da hürriyetperverler toplanarak, Seyyit Mehmet’in serbest bırakılmasını istemişler fakat Sadrazam bunu yapmamıştır. Ordu ile hürriyetçiler arasında çıkan çarpışmalarda, bir öğrencinin ölümüne rağmen, hürriyetçiler Seyyit Mehmet’i hapisten çıkarmayı başarmışlardır. Tahran sokaklarında olaylar dinmek bilmemektedir. Tahran hürriyetçileri yeniden toplanarak Sadrazam aleyhine gösteriler yapmaktadırlar. Bu nümayişlere ve taşkınlıklara ordunun müdahalesi sonucunda 15 hürriyetperver daha öldürülmüştür. Ancak halkın hareketi dinmek bilmemektedir. Hürriyetçiler bu kez de cuma camisinde toplanarak Sadrazam Ayn-iddevle’nin azlini istemektedirler. Bu olaylar esnasında hürriyetçiler aniden Kum şehrine gitmeye karar vermişlerdir. Ancak hükümet buna engel olarak gitmesine izin vermişlerdir. Bu kalabalık gürhün Kum’a gidecek olması, olayların seyrinin daha da artıp şiddetleneceğinden korkulmuştur. Böylece yal-

nızca ulema Kum'a gitmiştir. Ulema Kum yolundan şaha bir mektup göndererek isteklerini kabul etmesini istediler. Aksi takdirde başlayacak olayların önünün alınamayacağını söylediler. Böylece İhtilalin ikinci kısmı başlamıştı.

Ulema Kum'a gittiği zaman bütün esnaf dükkanlarını kapatarak, onlarla beraber yola çıktı. Sadrazam Ayn-iddevle durumun vehameti içerisinde, çarşıların derhal açılması için emir verdi. Eğer dükkanlar açılmaz ise, sahiplerinin hapse atılıp, mallarına el konulacağı bildirildi. Aynı durum Tahran'da da yaşandı. Ancak Tahran'daki tüccarlar bu haberi aldıktan sonra, Tahran'daki İngiltere Sefaretine iltica ettiler. Kısa bir süre içinde 12.000 kişi bu sefarethane ve onun önündeki boş araziye sığındılar. İstekleri Ayn-iddevle'nin azli, Anayasanın ilan edilmesi ve Kum'a giden ulemanın geri dönmesi idi. Bu gelişmelerle ilgili olarak şemseddin Bey ise, olayları şöyle aktarıyor: "Sadrazam Ayn-iddevle'nin hatası yüzünden heyecana gelen ulema kum şehrinde toplanmıştır. tahran ahalisinden bir grup insanda İngiltere Sefaretine iltica ederek, Meclis teşkili talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine fazla gücü olmayan ve belki de Avrupa'ya olan seyahatlerinden mütessir bulunan Muzafereddin şah, ulema ve avamın talebini kabul ederek meclisin teşkilini emretmiştir." şah çaresiz kalarak Ayn-iddevle'yi de azletmek zorunda kalmıştır. İhtilalcilerin isteği üzerine aydınlardan Mirza Nasıru'llah Han-ı Müşiriddevle'yi de sadarete getirmiştir.

Ulemanın baskıları ve halkın da direnmesi neticesinde Muzafereddin şah, daha fazla dayanamayarak Kanun-ı Esasinin ilanına izin

vermiştir. Muzafereddin şah sonunda 5 Ağustos 1906'da Meşrutiyeti ilan ederek, Meclisin kurulmasına, Anayasanın yazılması için emir vermiştir. şahın bu fermanı İngiliz Sefaretinin bahçesinde bekleyen halka okunduktan sonra, sefarete sığınanlar dışarı çıkmışlardır. Kum şehrine gidenlerde böylece geri dönmüşler, meşrutiyetin ilanını zaferle kutlamışlardır. Fakat Tahran'daki karışık durum hala devam etmektedir. Her kafadan bir ses çıkmakta, halk bu yaptıklarının başarı kazanmasından cesaretle, her gün bir talepte bulunmaktadır. Meclis ve taraftarları eğer istekleri kabul edilmez ise, Tahran'da ve diğer taşra şehirlerinde karışıklıklar çıkaracakları konusunda gözdağı vermektedirler. Gerçekten de bu muğlak durumda hem Tahran, hem de diğer bir çok taşra şehrinde düzen kalmamıştır. şemseddin Bey, bu dönemde İran'ın karmakarışık bir durumda olduğunu belirterek şöyle diyor: "Yeni oluşturulmaya başlayan Meclis çok kötü bir durumdaydı. Eşraf da Meclis taraftarlarının yanında yer almıştı. Ben de Osmanlı Devleti'nin o zaman Tahran'daki Büyükelçi sıfatıyla bulunan bir kişi olarak, şahın nezdinde teşebbüste bulundum. Eşrafın da ihtilalciler tarafında yer almasından dolayı onlara ceza verecek olan şaha etki ederek bundan onu vazgeçirdim. Hatta İran Meclisine konu ile ilgili olarak yazmış olduğum bir mektup da "Habl-ı Metin" gazetesinde yayınlanmıştır. Tahran'da bulunduğum bu esnada İran şahı bütün kuvvetleri tedarik ederek halktan tepki topluyor ve bu karmakarışık durumun devamına sebebiyet veriyordu" diyerek şahın olaylar karşısında soğukkanlı olmadığını, panik içerisinde hareket ettiğini ifade etmektedir.

Büyükelçi Tahran’da görev yaptığı esnada, İran’ın çok nazik bir ortamda bulunduğu, böyle kritik bir dönemde pek çok yayarlı işler yaparak, görevine sadık kaldığını belirtiyor. Görev süresi içerisinde Devlet-i Aliye’ye sadakatle hizmet ettiğini söylüyor. şimdiye kadar İran ile ikili anlaşmalarda dahi esaslı bir şey olmadığını belirtiyor. Bu nedenle daha öncelerden meydana gelen “mezhep ihtilafları” ve “siyasi meseleler” dolayısıyla İran ile Devlet-i Aliye’nin daha sıcak ilişkiler kurup, çözümleyici sonuçlar üretmesi gerektiğini söylüyor. Eğer Osmanlı Devleti burası ile ilişkileri geliştirmez ise, İran’ın Rusya ve İngiltere’nin kucağına düşeceğine dikkat çekerek şöyle diyor: “Eğer İran, İngiltere ve Rusya’nın kucağına düşerse, Osmanlı Devleti bu devletlerle “hem hudut” olacaktır. Bu da bana göre son derece mahzurludur. Bu nedenle orada memuriyet yaptığım sürece, Osmanlı - İran ilişkilerinin gelişmesi, devletimizin hayrına olan işlerin görülmesi için uğraşacağım. İranlıların Devlet-i Aliye’miz ile irtibatı mümkün olmasa bile, Osmanlıya karşı çok yabancı olmaması için mesaimi sarf edeceğim. 13 senelik memuriyet hayatım boyunca ortamın izin verdiği ölçüde, her türlü zahmet ve fedakarlıklardan çekinilmemiş, bunun neticesi de son iki seneye gelinceye kadar yerli ve yabancıların dikkatini çekecek şekilde söz konusu olmuştur.”

Görüldüğü gibi Osmanlı Sefiri kendini de bir nebze övdükten sonra, İran’da faaliyet gösteren Rusya ve İngiltere’ye dikkat çekmektedir. Gerçekten de 1906 İhtilali sırasında Rusya ve İngiltere, İran’dan kendileri için yeni imtiyazlar almakta, buradaki nüfuzlarını artırmaya çalışmaktaydılar. şemseddin Bey bu

noktaya dikkat çektikten sonra gelişmeleri şöyle aktarıyor: “Muzaferreddin şahın vefatından sonra yerine oğlu Mehmet Ali şah başa geçti. Onun tahta çıkmasıyla bir aralık hükümetin nüfuzunu kullanacağı ve ıslahat yapacağı ümit edilmişse de ne asker, ne de para mevcut olmadığı; ayrıca yeni şahın azimli ve basiretli biri olmadığı görülerek ümitler boşa çıkmıştı. Ayaklanmalar, karışıklıklar içerisinde sonuçta Meclis, Kanun-ı Esasiyi yeni şaha da kabul ve imza ettirmiştir. Bundan böyle karışıklık çıkararak isteklerini kabul ettirme eğilimi Meclis ve taraftarları için bir kural olarak görülmeye başlandı. Ulema ve halkın bir kısmı da bu karışık ve asayişsiz durumdan hiç memnun değildi. Durumun bir an evvel düzelmesini istiyorlardı. Asayişin sağlanamayacağından da son derece ümitsizdiler.” Ayrıca bunların topluca Osmanlı tabiiyetine geçmek veya Memalik-i şahaneye göçüp yerleşmek istedikleri ama buna izin verilmediğini söylüyor. Halkın son derece ümitsiz bir durumda olduğu, can ve mallarını muhafaza istekleri oluyor ise de bu gibi hareketlerin sanki yabancı bir müdahaleye izin vereceği düşüncesiyle durumu idare etmek zorunda kaldıklarını ifade ediyor.

Rusya, İngiltere, Fransa ve diğer devletlerin İran’da meydana gelen değişikliklerle ilgili takip ettikleri politikalar hakkında da şu tespitlerde bulunuyor: “Takriben iki sene önce Kerbela’da bazı İranlılar tutuklanıp, cezalandırılmıştı. Bu durum İran’da son derece büyük bir infial ve heyecana neden oldu. Geçen sene vuku bulan Rusya hadisesinden dolayı Meclis ve taraftarları, gazeteler ve farklı yollarla bizim aleyhimizde ağızlarına geleni söylemişlerdi. Hatta sefaretî tehdit bile et-

mişlerdi. Kendilerini İngiltere ve Rusya Devletleri'nin kucağına tamamen atmışlardı. Böylece sekiz-on seneden beri oluşturulmaya çalışılan ve neticede yavaş yavaş alınmaya başlayan iyi ilişkiler ve hasıl olan faydalar kaybedildi. Rus ve İngiliz Devletleri İran'da neşr ve ilan ettikleri anlaşmalar gereğince; İran'ın kuzey tarafı Rusya'nın, güney tarafı ise, İngiltere'nin nüfuzu altında bulunmasına karar verilmişti. Her iki devlet de nüfuzları altında bulunan bölgelerin işgaline hazır idiler. Fransa Devleti ise, adı geçen devletlerin her biriyle beraberce bulunduğu İran hakkında belli başlı bir politika takip etmeye-erek, Rusya ve İngiltere'ye yardımcı olmakta idi. Avusturya ve özellikle de Almanya ise, Rusya ve İngiltere'nin tek başına İran'ı benimsemelerine pek rıza göstermemektedirler. Öncelikle İran'ın mali idaresini, sonra siyasi durumunu bir teftiş ve müşterek bir idareye oturtulmasını tercih etmekteydiler. Diğer devletler ise, İran'da meydana gelen İnkılab, menfaatlerinin az olması münasebetiyle hoşlanarak bakmaktadırlar. Rusya ve İngiltere arasında menfaatler bakımından ve amaçlarını İran'da kurup, geliştirmek için güç birliğine hazır ve mecbur bulunmaktadır. Fakat diğer devletlerden hiç biri İran için ciddi fedakarlık etmek azminde de değildir." Büyükelçiye göre, İran kendi gücüyle de hayatını kurtarmaya pek muktedir görülmemektedir. Bu nedenle de İran devletinin siyasi hayatının tehlikeli bir durum aldığı düşünmektedir.

İran üzerindeki bu devletlerarası rekabet, İran'ın iç durumu gibi nedenlerden dolayı, Tahran Sefarethanesi'nin konumu bu dönemde çok nazik ve müşküldür. Son derece kritik olaylar içinde bir hadise meydana

geliyor ki,, bunun "hakikat-i hal" 'ini şemseddin Bey şöyle anlatıyor; "*Hükümet işlerine müdahale eden ve nüfuz kurmaya çalışan meclis ve taraftarlarını, şah daima bertaraf etmek için çalışıp, uğraşmıştır ama yeni şahın bu gayretleri her defasında daha büyük bir ziyana neden olmuştur. Eskiden olduğu gibi gücünü kullanabilmeyi ve eski durumunu iade edebilecek olan harici kuvvetlere baş vurmaya da tereddüt de bulunmakta idi. Bu esnada gazete sahibi de olan önceki şahın "heyet-i muhafaza riyasetinde" bulunmuş iken şah tarafından haksız yere azledilmiş olan Emir Bahadır Cengi, yeni şah tarafından da kendi muhafazasına tayin eder. Bahadır Cenk, itibarını iade eden şah için bir şeyler yapmak da istemektedir. şahın nüfuz ve haysiyetini iade etmek amacıyla kendisi gibi gazete sahibi olanlardan rical ve ulema ile işbirliği yapar. Galip gelirler ise, yabancı orduları davet etmek düşüncesi ve niyetiyle meclis ve taraftarlarına hücum etmeye karar verilir. Bunun üzerine Bahadır Cenk, şahın muhafazası için 2.000 kişi kadar asker kuvveti oluşturup, tahtı muhafazaya ayırır. Ayrıca Tahran'da bulunan yüz kadar süvari piyade Kazak Alayını mühimmatı ile beraber Tophane meydanında tutar. O gece meclisin onayıyla başvekalet gelmiş ve Kanun-ı Esasiyi müdafaya gayret göstermiş olan Nasir-ül Mülktutuklanıp katledilme ile tehdit edilmiştir. Fakat İngiltere sefaretinin acilen müdahalesi üzerine tahliye edilmiş ve Nasir-ül Mülk ertesi gün İran'ı terk ederek Avrupa'ya kaçmıştır."* Görüldüğü gibi günden güne şah ile Meclis taraftarları birbirlerini alt etmek için teşebbüsleri fazlalaşıyordu. Bu arada da Meclis taraftarlığında bulunan bazı vüzera tutuklanıp,

Tahran'dan ihraç edildiler. Bu sıkı tedbirlerden haberdar olan Meclis ve taraftarları ise, silahlanmış olarak Meclisin “*mehil-i inikad*” olan, Baharistan imaretine aceleyle gidip müdafaaya geçtiler. Nereden çıktıkları bilinmeyen binlerce kişi Tahran'a girip şah taraftarlarının yanına karıştıkları sırada, Tahran halkının büyük bir bölümü Meclisin yardımına yetişmekte idi. şemseddin Bey bu durum karşısında “*artık herkes çok bir netice ve vahim olaylar meydana geleceğinden şüphe etmeye başladı*” demektedir. Artık halk her an her şeyi beklemektedir.

Oysa ki, İran için tehlikeli olan asıl durum Rusya ve İngiltere idi. Rusya ve İngiltere İran'ı kendi aralarında bölmek düşüncesindeydiler. Özellikle de Rusya, İran'ın kuzey bölümünü ve Azerbeycan'ı ilhak etmek istiyordu. Bu iki devlet anlaşarak kendi aralarında gizli olarak İran'ı ikiye bölmüşlerdi. Yaptıkları bu anlaşma 1907'ye kadar gizli kaldı. 31 Ağustos 1907'de ise, resmen açıklandılar. Bu anlaşmaya göre, İran iki nüfuz bölgesine ayrılmıştı.

1-İran'ın güney doğu kısmı İngiltere'ye tahsis edilecektir.

2-Kuzey kısmı ve Azerbeycan ise, Rusya'nın nüfuzu altına verilecekti. Orta kısımda ise, yansız bir bölge bırakılmıştı.

İngilizler kendi bölgelerinde daha çok aşiretlere para dağıtarak duruma egemen olmaya çalışıyordu. Asıl amaçları ülkenin güney-batısında yeraltı zenginliğine sahip olan Abadan Ahvaz bölgesini ele geçirmekti.

İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzu ve istekleri konusunda tespitleri şöy-

leydi: “*İran'ın siyasi hayatının en büyük tehlikesi Rusya ve İngiltere'nin müşterek işgalidir. Bu müşterek işgalin birinci neticesi, İran'da can, mal emniyeti, ticari ve ekonomik hayatın sekteye uğramasına neden olmuştur. Gözlerimizin önünde cereyan eden bu durum şahın dahili kuvvetleri ile bu derece heyecana gelmiş olan meclis ve taraftarlarını bertaraf etmeye muktedir olmayacağı gerçeğidir. İki taraf arasında bir çatışma çıkacak olur ise, şah ve taraftarlarının yenilmesi ve bilahere yabancı bir devletin müdahalesi ile askeri bir işgal olur ise, İran'da dehşetli bir karışıklık çıkabilir. İran'ın yabancı bir devlet tarafından işgali Memalik-i Mahruse-i şahaneden olan “Anadolu Kıta-ı Cesimesi” için mahzurlu bir durum olacağına kanaat eylemiş olduğum için, İran'da böyle bir karışıklığın vuku bulmamasını arzu etmek ve mümkünse bu yolda gayret sarf etmek Devlet-i Aliye için de faydalı ve önemlidir.*”

İran'daki bu karışık ve karmaşık dönemde tahta çıkan yeni hükümdar M.Ali şah'ın hürriyet hareketlerine karşı tutumu çok olumlu değildi. Çünkü Rus bir öğretmenin yanında öğrenim görmüş tamamen Rusların etki ve nüfuzu altında idi. Aslında bu sıralarda Rusya da, İran'da yeni bir rejimin kurulmasını istemiyordu. M.Ali şah Meclisi kapatmak ve Meşrutiyet rejimini kaldırmak amacındaydı. Bunun için çeşitli çarelere başvuruyordu. Sonuçta iki grup arasında şiddetli çatışmalar yaşanıyordu.

Tahran'daki bu karışık durumun ve hametinden korkuya kapılan yabancı ülkelerin sefirleri de toplanarak, sefarethanelerinin muhafazası ve sefaret maiyetinde iken o

dönemde geriye çekilmiş olan Kazakların yine sefirlerle iadesi için şah nezdinde teşebbüs de bulunmak üzere Avusturya ve Fransa Sefirlerini görevlendirdiler. Osmanlı Sefiri şemseddin Bey'de bu kötü ve karışık durum karşısında, herhangi bir işgal eğer söz konusu olur ise, insaniyet namına tüm devlet sefirlerinin müşterek olarak bazı teşebbüsler ve tesirlerde bulunup bulunmayacaklarını sorduğunda, Rus Sefiri ile İngiliz Maslahatgüzarı devletlerinden özel bir talimat aldıklarından dolayı kimse ile müşterek hareket edemeyeceklerini söylemeleri üzerine, Sefirler Heyeti (*Heyet-i Süfera*) bu konuda ortak bir hareket de bulunmaktan kaçınmışlardır.

Sefirler Heyeti'nin aldığı karar gereğince ertesi günü Avusturya ve Fransa Sefirleri birlikte şahı görüp, sefarethanenin muhafazası ve Kazakların iadesi, tüm sefirler adına talep edilmiştir. şah tarafından da bu konuda muvafakat verildikten sonra belirtilen sebeplere binaen vahim neticeler olmaması, en önemlisi kan dökülmemesi ve bu karışıklığın önünün alınması için elden gelen tüm gayret ve imkanın kullanılmasını Osmanlı Sefiri kendi namına şaha tavsiye etmiştir. şemseddin Bey, böyle bir uyarıyı kendi mevkiinde bulunan birisi için, saltanat-ı seniye'nin İran'daki nüfuzu ve azametine uygun düştüğünü ifade etmektedir. Hatta şaha ve iki muhalif gruba bu durum iyi etki yapmış, tarafsız sefirler tarafından dahi takdir edilmiştir. şemseddin Bey daha sonra şaha İran'ın içinde bulunduğu durum ile ilgili olarak şu görüş ve tavsiyelerde bulunmaktadır; “İki grup arasındaki ihtilafın çözümlenerek, Meclisde uzlaşılmasını tavsiye ettim. Benim bu yoldaki teşebbüsatım şaha ne kadar tesir edip etmediğini bilemem ancak

eğer şah meclis taraftarlarını bertaraf etmekte kendisinde yeterli kuvvet görmüş olsa idi, hiç bir nasihate kulak vermeyerek icra-yı maksadını gerçekleştireceğinden kimsenin şüphesi yoktur. Fakat benim bu tavrım ve davranışım devlet-i aliye'ye muzır gördüğüm ve zararı olacağı bir olayı engellemeye çalışmam ayrıca Osmanlı Devleti'nin şanı ve büyüklüğü hasebiyle İran'da meydana gelebilecek böyle karışık bir durumu engelleme çabasında oldum. Ayrıca dahilde ve hariçde iyi tesir ederek sefaretimizin ulvi vazifelerini ispat, mevkii ve konumunu ilan etmiş olması dahi hareketimin mahiyetindendir.” diyerek İran'ın içinde bulunduğu karışık durumdan dolayı kaygılarını dile getirmektedir. Eğer İran Avrupalı devletlerin etkisi ve nüfuzu altında kalır ise bundan Osmanlı Devleti de zarar görür demektedir.

İran'daki bu iki grup arasındaki ilişkilerin, sefirler ve sefaret memurları ile ecnebi tebaya karşı hiç bir kötü niyetin söz konusu olmadığı, bu nedenle yabancıların müsterih olmaları için şahın teminat verdiği görülüyor. Belki de bir taktik olarak Rusya Sefiri ile İngiltere Maslahatgüzarının şahın bu tavır karşısında, iyi niyet ve durumu düzeltmek için, buhranı bertaraf etmek yolunda beyanat vermiştir. Bu da yabancı misyon arasında memnuniyet yaratmıştır. Ruslar ve İngilizler de belki de politika gereği olarak karışıklığın düzeltilmesi için, kendilerinin de gayret içinde olduklarını belirtiyorlar. Diğer büyük devletlerin sefirleri de uygun birer cevap vermişlerdir. şemseddin Bey, “...eğer ben de bu esnada cevap vermekten kaçınmış olsaydım, öteden beri kabul edilen konumuma uygun olmayan, mevkiisiz ve zararlı bir şekilde hareket

etmiş olacaktım. Ben de bunun için, İran'ın siyasa hayatını tehlikeye düşürebilecek hareketlerden ve bu karmakarışık durumdan kurturulması ve keşmekeşlikten kaçınılmasını tavsiye ettim." demektedir.

Ayrıca çekinmeden, cesaretle İran'ın bütün vaktini bu mücadeleler ve çekişmelere ayırmamasını, eğer bu çekişmeler devam eder ise, yabancıların eline düşeceklerini ifade ediyor. Ufak bir gözdağı vermekten de kaçınmayarak; *"kendilerini korumaktan aciz olan İran'ın, maddeten veya manen Devlet-i Aliye'ye zarar vermeye hiç bir zaman muktedir olamayacağını"* belirtiyor. Ardından yine tavsiyelerine devam ederek; *"İran deniz*

kuvvetlerini tam anlamıyla düzenlemez ise, yabancılar karşı bir kat daha eğilimleri lüzumlu olacaktır. Düşmanca işlerden de kaçınmak gerekir." demektedir. Osmanlı Sefirinin çok önemli olan tespiti de İngiltere ve Rusya ile ilgilidir. Rusya ve İngiltere'nin İran'ı tamamen benimsemiş olduklarını, bu nedenle İran'a karşı alınacak tüm tedbir ve davranışlarda bu iki devletin de hesaba katılması gerektiği üzerinde duruyor. İngiltere ve Rusya'nın İran'ı pek çok yönden idare etmekte olduğunu, kendisinin de İran'da devam eden memuriyet hayatı boyunca yaptığı her işte ve hareketlerinde bu ince siyasete dayanan bir durum izlediğini açıklayarak önemli bir noktaya dikkat çekiyor.

DİPNOTLAR

- J.Naibyan, II.Meşrutiyet Döneminde Türk-İran Münasebetleri, (D.T.2444) Ankara 1979, s.28.
- İsa Seyf, İran'da Meşrutiyet 1906,(D.T.18),Ankara 1960, s.19.
- Ahmet Ağaoğlu, İran İnkılabı, Ankara 1911, s.77.
- İngilizler bu işin gerçekleşmesi için, şah'a 1.500 İngiliz sterlini vermişlerdir. Edward Brown, The Persian Revolution, Cambridge 1910, s.31; J.Naibyan,a.g.e.,s.32.
- İsa Seyf, a.g.e,s.18.
- 1876 Osmanlı Anayasası ile 1906 İran Kanun-ı Esasisi'nin bir çok benzer noktası vardır. 1876 Osmanlı Anayasası, 1906 İran Anayasası'nı etkilemiştir. Melikzade,Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran,Tahran 1328, s.124.
- İsa Seyf, a.g.e. , s.18-19.
- J.Naibyan, a.g.e. , s.28.
- Melikzade, a.g.e.,s.147.
- Rusya %3 faizle Fransa'dan aldığı borcu %5 faiz ile İran'a vermişti.
- J.Naibyan,a.g.e. ,s.29.
- Ahmet Ekrem, Bugünkü İran, 1942, s.44-45.
- Hakkı Rafi Ayyıldız, İran, İstanbul 1937, s.15.
- Muzafereddin şah'ın damadı da olan Ayniddevle bu dönemde Sadrazamlık yapmış, daha sonraları Vali olarak Azarbeycan'a gönderilmiştir. İsa Seyf, a.g.e. , s.6.
- "İran İnkılabı hakkında vuku bulan istinadata ve tefasil-i ahvale dair *eski Tahran Sefiri şemseddin Beyin* arızası", Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı,Karton No:14, Evrak No:1365, Zarf No:126, Kutu No:10.(Bundan sonra ,BOA. ,YEE.,adı geçen numaralar:a.g.n.)

- İsa Seyf, a.g.e. ,s.40.
- BOA ,YEE, a.g.n.
- İsa Seyf, a.g.e. ,s.40.
- BOA ,YEE ,a.g.n.
- Fermanın metni için bak: İsa seyf, a.g.e. ,s.42.
- Dr.Razi,Tarih-i Muvfassal-i İran, Tahran,s.514.
- BOA ,YEE ,a.g.n.
- BOA , YEE, a.g.n.
- BOA , YEE, a.g.n.
- BOA ,YEE, a.g.n.
- Yeni şah M. Ali Meşrutiyet hareketini baltalamak için çok uğraşmıştır. Onun içinde meşrutiyet taraftarı olmayan Atabek'i Sadrezemliğe atamıştır. Ancak Atabek 31 Ağustos 1907' de Meclis'ten çıkarken Azerbeycan hürriyetçilerinden fedai Abbas Ağa adlı bir kişi tarafından öldürülmüştür. Atabek öldürüldükten sonra, şah çaresiz olarak meclisin teklifini kabul ederek aydınlardan Nasir-ül Mülk'ü sadrazam seçmiştir. İsa Seyf, a.g.e. ,s.54.
- BOA ,YEE , a.g.n.
- BOA ,YEE ,a.g.n.
- İngilizler benzer bir politikayı Irak bölgesi için de uyguluyorlardı. Selda Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin Uzak Eyaleti Irak'a Dair Bir Islahat Programı Önerisi", (yayınlanmamış makale).
- J.Naibyan,a.g.e. ,s.84.
- BOA ,YEE ,a.g.n.
- İsa Seyf, a.g.e. ,s.69.
- BOA ,YEE ,a.g.n.
- BOA ,YEE ,a.g.n.
- BOA ,YEE ,a.g.n.
- BOA ,YEE ,a.g.n.

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Islahat'a Dair Görüşleri İle İlgili Bir Belge

Prof. Dr Selda KILIÇ

Öz

Tanzimat'la başlayıp Meşrutiyet ile devam eden çağdaşlaşma hareketi monarşik sistemden, parlamentolu meşruti bir yönetim sistemine geçişle noktalanmıştır. Anayasa çalışmalarının başlangıcından itibaren yakından ilgilenen, hatta tahta çıkabilmek için Kanun-ı Esasî'yi ilan etme sözünü veren II. Abdülhamit, Kanun-ıEsasi ilan edilip, Meclis açıldıktan kısa bir süre sonra 1877- 1878 Osmanlı-Rus savaşını da bahane ederek Meclisi kapatmıştır. Bundan sonra da 1908`de II. Meşrutiyet`in ilanına kadar anayasa taraftarlarının mücadelesi başlamıştır. İşte Osmanlı Devleti`nin birçok sorunla karşı karşıya kaldığı bu dönemde padişah çevresindeki güvendiği bürokrat ve aydınlara sorunları danışmış, onların fikirlerini almıştır. Bunlardan birisi de Tunuslu Hayreddin Paşa'dır.

Tunuslu Hayreddin Paşa'ya II. Abdulhamit, Kanun- Esasi, Avrupa ile ilişkiler, Jandarma Teşkilatı ve Islahat konusu ile ilgili sorular yönelttiğini, Paşa'nın da bunu bir la-yiha şeklinde Sultana arz ettiğini görüyoruz. Buradaki önemli konulardan birisi Padişah`ın Avrupa Devletlerinin Osmanlı içişlerine karışmalarını önlemek için, anayasa marifeti ile engellenip engellenemeyeceğı meselesidir. Aslında anayasal çalışmalara başından beri karşı olan II. Abdulhamitin, Avrupanın iç işlerine karışmalarından o kadar bunalmıştır ki, anayasal bir çerçeve içerisinde olsa bile bu konuya bir çözüm aradığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kanun-i Esasi, Tunuslu Hayreddin Paşa, II. Abdulhamit, Parlamento Sistem, Meclis-i Mebusan

Abstract

The preparation of Constitutional Law (Kanun-i Esasi) and declaration of I. Constitutional Monarchy which constitutes an important phase of 19th century Ottoman Empire was a success of a handful of Ottoman Bureaucrats despite constitutional debates and the Sultan. As a result, the contemporary movement, starting with Selim III and Mahmut II, and ongoing with the constitution of 1876 (Tanzimat) was ended with transition from absolute monarchy to parlementer monarchy system. II. Abdulhamit who closely deals with the constitutional preparations from the beginning and promised the declaration of Constitutional law to accede to the throne closed the parliamentary pretending 1877–1878 Ottoman-Russia war just after the declaration of Constitutional Law (Kanun-i Esasi) and opening of Parliamentary. After this, in 1908, the movement of pro-constitutionals started till the declaration of Constitutional Monarchy II. During this period, Ottoman State faced with a lot of problems, the Sultan consulted with and asked for advice from the trustworthy bureaucrats and intellectuals. In this study, We realize that II. Abdülhamit asks Tunuslu Hayreddin Pasha questions about Constitutional Law and Pasha proposes the answers as memorandum (layiha). One of the most important issue whether prevention of European Countries intervention to the Ottoman Empire internal affairs is possible. II. Abdulhamit who is basically against the preparation of constitution from the beginning seeks for a solution even so in the constitutional framework.

Key Words: Tunuslu Hayreddin Pasha, II. Abdulhamit, Parliamentary System, the Ottoman Parliament

I. Meşrutiyetin ilan tarihi olan 1876 yılına kadar sürdüğü kabul edilen Tanzimat Dönemi, devlet anlayışı ve idaresinde gerçek anlamda Osmanlı-Türk modernleşmesinin başlangıcı sayılır¹. Bu modernleşme, Batı Avrupa'daki gibi sanayi devrimi ile bir arada, onunla sıkı sıkıya bağlı bir süreç olarak ortaya çıkmamıştır. Askeri yenilgi, toprak kaybı, mali istikrarsızlık yüzünden oluşan tehdidi ortadan kaldırmanın çaresini arayan siyasi otoritelerin giriştikleri yenilik çabaları ile Batı Avrupa'ya özgü düşünce ve fikirlerin Osmanlı toplumunda, yavaş yavaş da olsa yayılması, özellikle Bab-ı âli'de görev yapan bürokratların önemli bir kısmı tarafından benimsenmesiyle ortaya çıkmıştır². Esasında Tanzimat hükümetin yalnızca bir reform paketidir aynı zamanda da anayasal sisteme geçişte önemli kilometre taşlarından birisidir. Osmanlı Devleti'nde 1839'da ilan edilen Tanzimat'ın anayasal bir karakter taşıdığı zaman zaman ileri sürülmesine rağmen, esasen 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi ile Osmanlı Devleti anayasal bir sisteme geçmiştir.

Osmanlı modernleşmesi başlangıçta planlanmış, bütünlüklü bir modernleşme projesinin gerektirdiği içeriğin peyderpey uygulamaya konulmasından daha ziyade zamanla ve süreç içinde, olayların şekillendirmesi ile düşünce ve önerilerin birbiri üzerine eklenmesi üzerine oluşturularak, sonuçta bir karışım halinde ve kolayca yeniden tanımlanabilir özelliğini hiç yitirmeden ortaya çıkmıştır. Bu onu kendi içinde bir bütünlükten alıkoyduğu gibi, içinin her seferinde yeniden doldurulabilmesi anlamına da gelmiştir³. Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetçi düşüncenin oluşumu Parleментар sistemi doğurmuştur. Bu gelişme elbette birdenbire olmamış birçok aş-

manın neticesinde ortaya çıkmıştı.

Bilindiği gibi, 1876 Kanun-ı Esasisi, üç aşamadan geçtikten sonra ilan edilen “Anayasa” ortaya çıkmıştır⁴. Bütün bu aşamalarda elbette Kanun-ı Esasi’nin lehinde ve aleyhinde birçok tartışma olmuştur. Bu tartışmalar Kanun-ı Esasi ilan edildikten sonra da devam etmiştir.

Anayasa tartışmalarının her zaman içinde olan II. Abdülhamit’e uzun saltanatı boyunca çok çeşitli konularda birçok layiha sunulmuştur. Bu layihaların bir kısmı Padişah tarafından istenmeden, talep edilmeden verilmiş olmasına rağmen, bir bölümü de doğrudan Padişahın isteği doğrultusunda hazırlanmıştır. Bu yazının konusunu teşkil eden layiha da padişahın isteği üzerine Kanun-ı Esasi başta olmak üzere çeşitli konularla ilgili olarak Hayreddin Paşaya sorduğu soruların cevabını arz ettiği bir layihadır.

Layiha Başbakanlık Osmanlı Arşiv kayıtlarına “ Hayreddin Paşanın Kanun-ı Esasi ve Mebusana Dair Padişah Suallerine Cevap Olarak Arz Ettiği Layihadır”⁵ adı ile geçmiştir. Evrak toplam altı sayfadan oluşmaktadır. İlk sayfası giriş maiyetinde olup kalan beş sayfa ise Padişahın yönelttiği soruların cevaplarıyla birlikte, “birinci sual-i âli” “cevabı, ‘ikinci suali-i âli” “cevabı şeklinde, devam ederek sorulan yedi adet sorunun cevabını içermektedir. Yani layiha soru ve cevapları şeklinde sunulmuştur. Belgenin arz ediliş tarihi 18 Haziran 1880 (10 Receb 1297)’dır. Kanun-ı Esasi’nin ilanından takriben dört yıl sonrasındır.

II. Abdülhamit’in bu sualleri yönelttiği kişi Hayreddin (Hayruddin) Paşa’dır. II. Abdülhamit’in, Hayreddin Paşa’ya sorduğu soruların cevabını verdiği layihaya geçmeden

önce Tunuslu Hayreddin Paşa’nın yaşam hikayesine kısaca değinmekte fayda vardır. Hayreddin Paşa, II. Abdülhamit devrinin başlangıcında 8 ay kadar (4 Aralık 1878- 29 Temmuz 1879) sadaret makamında bulunmuştur. Hayatı çok enteresan ve tesadüflerle doludur. “Tunuslu” namı ile şöhret olmasına rağmen, aslen Kafkasya doğumludur⁶. Küçük yaşta Kafkasya’dan İstanbul’a getirilmiştir. Nakibü’l-eşraf ve Reisü’l ulema Kıbrıslı Tahsin Bey tarafından satın alındığı ve onun yanında büyüdüğü bilinmektedir. Kanlıca’daki Tahsin Bey’in yalısında diğer çocuklarla birlikte yetiştirilmiştir. Tunus Valisi Ahmet Paşa’nın bir adamı iş için İstanbul’a geldiğinde, Hayreddin’i de yanına alarak Tunus’a götürmüştür. Tahsin Bey’e bir baba gibi bağlanan bir çocuğun ne için Tahsin Bey’den ayrıldığı, Ahmet Paşa’ya gönderildiği belli değildir. Bilinen 1830’da İstanbul’dan dan ayrılıp Tunus’a gittiğidir. Ona “Tunuslu” denmesinin sebebi de Tunus da uzun yıllar yaşaması orada meşhur ve başarılı olmasındandır.

Hayreddin Paşa’nın Tunus da bir köle muamelesi görmediği aksine öz evlat gibi eğitimi ile uğraşıldığı anlaşılıyor. Ahmet Paşanın sarayında Arapça ve İslami İlimler alanında özel eğitim görmüştür. Askerlik mesleğine geçerek süratle yükselmiştir. Bu dönemde Ahmet Paşa, Tunus’ta modern bir ordu kurmaya çalışmaktadır. Bunun içinde Fransa’dan dan uzman bir heyet getirilmişti. Hayreddin Paşa, bu Fransız uzmanlardan epeyce istifade etmiştir. Ahmet Paşa’nın Tunus da kurduğu modern askeri okula Bardo Harp Okulu denmişti. Hayreddin, Bardo Harbiye Okulundaki görevli Fransız uzman ve müşavirlerle ilişki kurarak yeni sistemleri ve Fransızca’yı öğrenmeye gayret etmiştir. 1840’da

Binbaşı, 1846'da ise Miralay, 1850'de Mir-liva ve Süvari Kumandanı oldu. 1855'de ferikliğe yükseldi. Tunus o dönemde Osmanlı Devletine bağlı, muhtar bir eyaletti. İstanbul'dan tayin edilen, babadan oğla geçen "hüseyini" ailesinin yönetimindeydi⁷

Bundan sonra Ahmet Paşa'nın yaveri olarak ilk defa Paris'i ziyaret etmiştir. 1853-1857 yılları arasında Tunus'un temsilcisi olarak Paris'te kaldı. Bu sırada Avrupa medeniyetini yakından tanıma fırsatı buldu. 1855'te kendisine feriklik rütbesi verildi. Tunus'un Osmanlı ile irtibatını da ihmal etmedi. Çalışmaları Sultan Abdulaziz tarafından takdirle karşılandı. Tunus'ta olduğu gibi İstanbul'da dahi itibarı devamlı artmaktaydı. 1860'da Tunus anayasa'sını hazırlayan komisyona üye seçilen Hayreddin Paşa bir yıl sonra Meclis-i Ekber'in önce üyesi sonra başkanı oldu. Hukuki reformlarda etkin bir rol oynadı. Askerlik kanunu hazırlayan komisyon da başkanlık etti. 1862'ye kadar Tunus'ta Donanmayı ıslaha ve modernleştirmeye çalıştı. "Ahdu'l eman" adı verilen yenileşme hareketinin Osmanlı'da uygulanan Tanzimatla benzerliği son derece açıktı. Bütün bunların uygulanmasında Hayreddin Paşa, Osmanlı'nın Reşid Paşasının yerini tutuyordu. 1862'de Hazine-i Mustafa Paşa ile araları açıldı. Bu sırada Bahriye müdürü ve Meclis-i Ekber başkanı idi, fakat görevinden istifa etti. 1869 yılına kadar herhangi bir resmi görev almadı. Ancak bu dönemde İstanbul'a ve bazı Avrupa şehirlerine gönderildi.

Tunus mali açıdan iflas halindeydi. Borçların düzenlenmesi ve birleştirilmesi için kurulan Milletlerarası Maliye Komisyonu başkanlığına seçildi. Bu komisyonda Fransız, İngiliz ve İtalyan üyeler vardı. Hayreddin

Paşa'ya 18 Ocak 1870'te Vezir-i Mübaşir ünvanı verildi. Tunusta başarıları ve azmi ile yüksek makamlara getirilen Hayreddin Paşa, Tunus'un seviyesinin yükselmesine katkıda bulundu. Yabancı devletlerin boyunduruğundan kurtulmak için, öncelikle ekonominin düzene girmesi lazımdı. O, buna gayret etmiştir. Fazla zarar görmemek için de İngiliz, Fransız ve İtalyan menfaatlerini dengede tutmaya dikkat etti. Osmanlı Devleti'nin Tunus için hayati öneme haiz olduğunu biliyordu. Bu sebeple 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinde Osmanlı devletine elinden gelen yardımı esirgemedi. Hayreddin Paşa, 1877'deki istifasına kadar Tunus'daki reformcu grubun en önemli temsilcisi oldu. Tunus idaresinin ıslahı, merkezi yönetimin düzenlenmesi, yıllık gelirlerin yarısına yaklaşan dış borçların ödenmesi, tarım reformu, Tunuslular ve yabancılar arasındaki davalara bakan mahkemenin oluşturulması, mahalli idarelerin tanzimi yaptığı önemli reformlar arasındaydı. Ayrıca eğitime büyük önem vererek devlet baskımevinin ıslahı, yeni genel kütüphane kurması gibi işlere nezaret etti. Vakıfları tekrar düzenledi, gelirleri artırdı. Klasik Paşalardan farklı olarak dünyanın gidişatından haberdardı⁸.

Hayreddin Paşa halk tarafından seviliyor, hizmetleri takdir ediliyordu. Ancak Tunus Beyi Sadık Paşa ile aralarında çıkan bir ihtilaf üzerine görevinden ayrılıp Parise gitti. Bir süre Fransa'da kalan Hayreddin Paşa'yı II. Abdülhamit İstanbul'a getirtti. Ağustos 1878'de İstanbul'a gelince kendisine vezaret rütbesi verilerek Meclis-i Ayan üyeliğine daha sonra da yeni kurulan Maliye komisyonu başkanlığına getirildi. II. Abdülhamit onu bu makama tayin ederken ehliyetli bir devlet adamı bulmayı umuyordu. Ancak, Paşa Türkçeyi az bi-

liyordu ve yazı diline hâkim değildi. Sekiz ay süren sadareti sırasında devlet idaresinin yeniden düzene sokulması için çalışmalar yaptı. Memurların belirli bir sisteme bağlı olmasını önerdi. Mahkemelerin yeniden tanzimi, taşra yönetiminin organizasyonu ve gelirlerin artırılmasıyla ilgili düşüncelerini ortaya koydu. Anayasa'nın değiştirilmesini ve Meclis-i Mebusanın tekrar toplantıya çağrılmasını teklif etti. II. Abdülhamit Meclisi ikinci defa toplanmayı benimsemeyince Hayreddin Paşa'nın teklif ettiği Meclis-i Vükela yetki ve görevleri kanun tasarısı kesinleşmedi. Dönemin Şeyhulislami Esad Efendiyle ve sarayla ihtilafa düşen Hayreddin Paşa nihayet istifa etti. Bununla birlikte İstanbul'dan ayrılmadı. II. Abdülhamite hizmet etmeye devam etti ve bundan sonra da özel komisyonlarda görev aldı.

Hayreddin Paşa görevden ayrıldıktan sonra II. Abdülhamit'e sunduğu ıslahat layihaları ve arızalarında ortaya koyduğu görüşlerini bir program haline getirdi. Burada düşüncelerini açık, samimi ve kesin bir dille ortaya koydu. Osmanlı idare sisteminde köklü bir değişikliğe taraftardı. En çok önem verdiği husus devlet, millet ve fert hayatı için temel unsura saydığı adalet ve hukukun üstünlüğüydü. Hukukun üstünlüğü düşüncesini ısrarla savunuyor, fikrinde ısrarlıydı, taviz vermiyordu. Tekrar sadarete gelmeyi ıslahat programının uygulanması şartına bağlayan Hayreddin Paşa, 1882'deki yeni sadaret teklifini bu sebepten reddetti⁹.

Hayreddin Paşa, belirttiğimiz gibi Padişaha birçok konuda layiha ve ariza sunmuştur. Sadarettten ayrıldıktan sonra da II. Abdülhamit Hayreddin Paşa'ya teveccüh ve iltifat gösterip devlete dair işler ile ilgili olarak Paşanın fikir-

lerini almıştır. Buna istinaden Paşa'da mufassall layihalar takdim etmiştir.

Ele aldığımız Layiha'nın giriş mahiyetindeki birinci sayfasında layihanın mümkün olabildiği derecede titizlikle uygulanması ve burada belirtilen hususların önemsenmesi gerektiği belirtilmektedir.

II. Abdülhamitin ilk sorusu, Kanun-ı Esasiside düzeltilmesi ve değiştirilmesi gereken maddeler olup olmadığıdır. Hayreddin Paşa bu konuya cevap olarak şunu ifade etmiştir. Kanunu-ı Esasi Osmanlı Devletinde yapılan düzenlemeler ile istenen iyi gidişin bir garantisidir. Bu anayasa Padişah tarafından adaletle bütün halka lütuf edilmiştir. Bir selamet nişanı olmakla birlikte, esasen yapılmasında da fayda olduğuna şüphe yoktur. Ancak bu anayasa metninin hepsini, içine almış olduğu hükümler tamamen her yerde şu ana kadar uygulanamamıştır. Uygulanan herhangi bir kanun ne kadar mükemmel olursa olsun, bir kısmının uygulanıp, bir kısmının ise uygulanmaması sonucunda elbette istenen fayda sağlanamayacaktır. Söz konusu olan kanunlar uygulamaya sokulmadığından bunların halkın ve memleketin yapısına ne kadar uygun olup olmadığıda bilinmemektedir. Düzenlenen kanunların halkın ihtiyaçlarına göre yapılması icap eder. Sözü edilen kanunlar tecrübe edilmediği için, bunun üzerine bu konuda şimdiden tetkiklerin arzına gerek görülmeceği açıktır. Kanun-ı Esasi'nin bazı yönleri denenmemiş bile olsa da şimdiki şekli gayet iyidir. Devamlılığı sağlanmalıdır. Yani anayasanın hükümleri uygulanmalıdır¹⁰.

Padişahın ikinci sorusu, milletvekillerini seçme şeklinin nasıl olması gerektiğidir. Bu konuya cevap ise şöyledir. Mebus seçimi ile

ilgili olarak kanunda maddesi olmalıdır. Seçimin iki dereceli olarak yapılması, öncelikle de vekiller dini ve dünyevi işlere vakıf kimseler olmalıdır. Bunlar vekil olduklarında ne yapacaklarını bilen yani seçilme sebeplerini kavramış ve işleri düzenlemeye vakıf olan, memleketin ıslahını gerçekten isteyen, namuslu kişiler olmalıdır. Bulundukları vilayet tarafından bir seçim yapıp, seçilmiş bir heyeti belirlemek ve ikinci olarak bu seçilmiş heyet vilayet merkezinde bir araya gelerek, Vekiller Meclisi için gerekirse onlar tarafından, gerek kendi içlerinden gerekse vilayetteki çeşitli bölgelerden lazım gelenler seçilmelidir. Bu mutlaka gereklidir. Konu ile ilgili olarak, bu esasa göre mevcut olan kanunun bazı yerlerinin değiştirilmesi gerekir¹¹.

Diğer bir soru, vükelanın sorumluluğu için düzenlenen kanunun ilanının yeterli olup olmadığıdır. Hayreddin Paşa'nın cevabı fazla uzun değildir. Bu kanunun istenilen amaca uygun olduğu ve yeterli bulunduğunu ifade ediyor¹².

Padişahın dördüncü sorusu, Rumeli vilayeti için Avrupa komisyonu ile hazırlanan kanunun, Anadolu'nun mevcut konumu, memleketin imkânları gözönüne alındığında Anadolu vilayetlerinde de uygulanmasının mümkün olup olmadığıdır. Komisyon tarafından Rumeli Vilayeti için hazırlanan kanun ve kapsadığı hükümler, Rumeli Vilayetinde yaşayan halkın huyuna, yapısına, bölgenin durumuna göre ayrıca da bu civardaki bazı vilayet ileri gelenlerinin fikirlerine istinaden kaleme alınmıştır. Yani Rumeli Vilayeti için hazırlanmış kanun bu bölgenin yapısına, halkına uygun olarak tasarlanmıştır. Bu açıdan Anadolu tarafında bulunan memleket halkı hakkında yürütülmesi gereken politika ya da

mahkeme usulu bakımından çok da yararlı görülmemektedir. O nedenle, Anadolu tarafında yaşayan memleket halkı için farklı bir kanunun düzenlenmesi gerekmektedir. Çünkü Anadolu halkının adet ve tavırları, yaşam biçimleri, özetle kültürü, Rumeli halkından farklılık göstermektedir. Bu bakımdan, Rumeli için hazırlanan kanunun burada uygulanmaması, Anadolu tarafı için ayrı bir kanunun hazırlanması gerekmektedir¹³.

Jandarma Teşkilat Kanununun, Avrupa devletlerinden hangisinin kanununun gözönüne alınarak "*devlet jandarma kanunu*" şeklinde düzenlenmesinin memleketin durumuna uygun olacağı sorulmaktadır. Cevap olarak şu ifade edilmektedir: Jandarma usulünün kabulü, memleketin polisinin devletin sorumluluğuna alınmasıyla iç güvenliğin güzelce oluşması istendiğinden burada öneminin anlatılmasına gerek yoktur. İç güvenlik meselesi son derece önemlidir. Burada önemli olan iki husus vardır. Birincisi, jandarmanın, polis ve fertlerin kanunları, adap ve askeri kuralları iyice bilmesidir. İkincisi, istenilen uygunlukta iç asayişin muhafaza edilmesi dolayısıyla emniyetle yapılan işlerde doğru, düzgün toplumun ahlakına ve yapısına uygun kanunlar hazırlanmalıdır. Bunları yapacak ve uygulayacakların da güvenilir kişilerden seçilmesi elzemdir. O nedenle, bu sınıf asker için düzenlenecek kanun, çok mükemmel olmalıdır. Şu halde Avrupa devletlerinin konu ile ilgili olan kanunlarının çok iyi incelenmesi gerekmektedir. Bunlardan memleket ve halkın yapısına ve de halka daha faydalı olan kanunlar seçilmelidir. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak ülkenin hizmetine sunulacak jandarma askeri için bir kanun düzenlenmesi, siyaseti bilen, konuya hâkim askeri ve sivil bil-

gili kişilerden kurulmuş bir komisyonun oluşturulması gerekmektedir¹⁴.

Bir diğer önemli soru, Avrupa devletlerinin, Osmanlı'nın mali işlerine karışmalarını önleyecek bir umur-ı maliye'nin ıslahı ve hangi tedbirlerin alınmasına bağlı olduğudur. Bu son derece önemli konuya verilen cevap: Bu sorunun çözülmesi için İstanbul tarafından iki temel çözüm ortaya konulabilir. Bunlardan ilki; Devlet şimdiye kadar ortaya çıkan borçlarını artırmayacaktır. Yani bundan sonra devlet, diğer devletlere ihtiyaç duymadan, gücünün yettiği kadar harcama yapacak bundan böyle ödünç para almayacak. Böylece ödenebilecek kadar olan miktarını ecnebi halka olan borcunun, faizine mahsuben ayırarak alacakları iknaya çalışmak ve borcu bir takvime dayanarak ödemek. Veyahut ikinci bir husus olarak; Maliye kurallarının doğrudan yenileştirilip düzeltilmesi ile gelirlerin artırılması ile sağlanabilir. Avrupa devletleri nezdinde güven tazelenmesi yapılarak temiz niyet ile yenilenen borç ödeme takvimi yapıp alacaklılarla anlaşmak için de İngiltere ve Fransa devletlerinin iznini almak gerekir. Ancak bu suretle maliye idaresine dair mutalaa sunularak zaruri eski borçlarıyla, yeniden borçlanılacak ve borcu bitirmek için ödemeler iyi niyetle olacaktır. Bu iki seçenekten birisi Padişah tarafından seçilir ise, o seçtiği çözüme istinaden o yönde konu dikkatlice incelenerek, mutalaa edilerek ona göre çözümleri ortaya konulabilir¹⁵.

Sultan II. Abdulhamitin yedinci ve son sorusu şudur. Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarını engelleyebilmek için neler yapılabilir? Hayreddin Paşa'nın bu önemli soruya cevabı çok kesin ve net'tir. Avrupa müdahalelerinin engellenmesi

üç hayati konunun hızlı ve tam olarak yapılmasına bağlıdır. Birincisi: Berlin Anlaşması hükümlerinden henüz uygulanmamış olan işlerin en az zararla halledilmesi kuralına tam dikkat etmektir. Son derece hızlı ve acilen iç düzenlemelerin uygulanmasına başlamak ve bunun için anlaşma şartlarına uygun devletlerle işbirliği yapmaktır. İkinci olarak: Adalet ve kanunların izin verdiği ölçüde, Avrupa devletlerinin ve halkının hukuklarını muhafaza edecek şekilde hareket etmek. Üçüncü olarak: iç işlerimizde şeriat politikasının muhafazası uygulanırken düzeltilmesi, ona göre hizmet edebilecek memurun şeriat ve adalet uygulamasını yapanların gerçekten doğru seçimiyle sözkonusu olacaktır. Doğru seçimle beraber, bunların hareketlerinin kontrol edilerek üstelik kontrolün atalarının istikametinde yaptırılması hususundan ibarettir. İşte eskiden beri ve de halen Avrupalıların Osmanlıdan talep edebileceği üç maddedir. Bu üç maddenin mümkün olabildiğince uygulamaya çalışılması son derece önemlidir. Böylece kimseyi dinlemekten kendi başına iş yapan memurların fenalıklarının da önü bu suretle kesilmiş olacak, yapılan işe karışmalara ve müdahalelere meydan verilmeyecektir¹⁶.

Osmanlının en uzun süre saltanatta kalmayı başarmış Padişahının öğrenmek istediği konular bunlardır. Sultanın yukarıdaki sorularını yönelterek Hayreddin Paşa'nın da fikirlerini almak istediği görülmektedir. Belli ki, Paşa Sultanın takdirini toplamış, onun güvenini kazanmış bir kişidir. Burada Kanun-ı Esasi ile ilgili soruların yanında, özellikle son iki soru çok önemlidir. Padişahın öğrenmek istediği Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin mali konularına karışmalarını engelleyebilmek için maliye de nasıl tedbir alı-

nabileceği, Osmanlı maliye sisteminin nasıl ıslah edilebileceğidir. Anayasaya konulabilecek tedbirlerle Avrupalıların mali işlere karışmalarının önlenmesini düşünmektedir. Bugün dahi Türkiye'nin en önemli sorunlarından biri olan bu konuya Hayreddin Paşa'nın cevabı gayet açıktır. Günümüzde de tatbik edilebilecek basit bir çözümdür. Ancak uygulanabilmesi için büyük gayret ve fedakârlık gerektirir. Çözüm bundan böyle Avrupa Devletlerinden borç para alınmaması bunun yanında alınmış olan eski borçların karşılıklı iyi niyetlerle bir borç ödeme takvimine bağanarak bir an evvel bu borçlardan kurtulunması şeklindedir. Ödemeler yapılırken de yeni borçların gündeme getirilmemesidir. İkinci bir durum da mali yapının değiştirilerek gelirlerin artırılması yönündedir. Bunun anlamı da büyük ölçüde vergilerin artırılmasıdır.

Önemli konulardan birisi, Avrupalıların mali konular dışındaki meselerde de Osmanlının iç işlerine karışmalarının alınabilecek hangi tedbirlerle önlenebileceğidir. Güçlü bir idare örneği gösterip, adalet ve kanunları, Osmanlı halkı olan Gayr-i Müslimlerin hukuklarını muhafaza edecek şekilde yerine getirmektir. Çünkü Avrupalılar genellikle Osmanlı Gayr-i Müslim halkının haklarını bahane ederek Osmanlı'nın iç işlerine karışmaktadır. Ama burada güçlü ve dik bir duruş sergilenmelidir. Diğer taraftan iç işlerimizde şeriat politikasının korunması uygulanırken, buna göre düzenleme yapılmalıdır. Ayrıca hizmet edebilecek memurlarında şeriat ve adalet uygulamasını öne çıkaracak kişilerden titizlikle seçilmesini vurgulamaktadır. Bu açıdan baktığımızda Hayreddin Paşa'nın asıl amacının, 19.yy'ın diğer bazı reformcuları gibi, müslüman kalarak modernleşme taraftarı ol-

duğunu görüyoruz.

Sonuçta şunu ifade edebiliriz ki, Hayreddin Paşa'nın genel anlamda Osmanlı idare sisteminde son derece köklü bir değişime taraftar olduğu görülmektedir. En fazla üzerinde durduğu konu, devlet, millet ve kişi hayatı için temel unsur saydığı adalet ve herkese eşit uygulamaların gerçekleştirilmesidir. Dünyayı bilen, bilgili ve dürüst, bunun yanında islami kurallara da bağlı bir kişi olarak görülmektedir. Bu özelliklerinden dolayı, Padişaha bir çok kez yenilik teklifleri vermiştir. Zaman zaman da II. Abdülhamit bizzat onun görüşlerine basvurmıştır. Kimi zamanda Sultanın doğrudan sorularını cevaplayarak, layiha olarak kendisine sunmuştur.

19.yy.'ın ikinci yarısında II. Abdulhamit'in çözüm aradığı sorunların bizzat kendi ağzından dillendirmesi, bu dönemdeki ülke problemlerine çözüm arayışının neticesinde etrafındaki bir nevi danışmanları diyebileceğimiz devlet ileri gelenlerinin fikirlerini, çözüm önerilerini öğrenmek istemesi bakımından bu layiha oldukça önemlidir. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın, Padişahın suallerinden birine verdiği cevap önemlidir. İmparatorluğun Anadolu ve Rumeli tarflarında yaşayan halk için ayrı ayrı anayasa yapılması önerisidir. Paşa'nın anayasa konusu ile iştigal etmiş bir kişi olmasına rağmen böyle bir öneride bulunmasını anayasa kavramını tam da kavrayamadığı sonucunu çıkarabiliriz. Anayasal bir metnin aynı ülke topraklarında yaşayan insanlar için farklı farklı kanunlarla uygulama düşüncesi ilginçtir. Sultan II. Abdülhamit açısından baktığımızda ise, Anayasayı bir bahane ile lağv eden, esasında anayasa taraftarı olmayan padişahın karşılaştığı sorunların çözümünde acaba anyasal bir metin ile problemlerin çözüme ulaştırılıp ulaş-

tırlamayacağı düşüncesidir.

Ayrıca önemli bir diğ er nokta da, bugün de bir sorun olarak gör ülen özellikle ekonomik konular  ne sürülerek ya da çeşitli bahanelerle, yabancı devletlerin iç işlerine müdahalesi 19.yy`ın da en büyük meselelerinden biri olarak bulunduğu büyük bir Osmanlı Sultanının kendisi tarafından dillendirilmiştir. Abdülhamit tahta çıkartılma şartıyla ilan ettiği anaya-

sayı, ortadan kaldırdıktan sonra memleketin sorunlarına çözüm yolları ararken, anayasadan medet umması da son derece önemlidir. O dönemden, bu güne Cumhuriyetin ilk yılları hariç tutulur ise, bu konu hala en mühim sorunlardan biri olarak durmaktadır. Sözü edilen dönemde olduğu gibi bugün dahi  z m, Tunuslu Hayreddin Paşa`nın da altıncı soruya verdiği cevapta bulunmaktadır.

DİPNOTLAR

¹ Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, C.XXVII, 1964, s:603.

² Ali Akyıldız, “Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler”, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004, s:15- 31.

³ Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul 1981, C:1, S:73.

⁴ Selda Kaya Kılıç, ‘1876 Anayasa’sının Bilinmeyen İki Tasarısı’, *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı; 4, Ankara, 1993, ss: 557-635; Ayrıca Bak. Selda Kılıç, “1876 Kanun-i Esasi’nin Hazırlanışı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt: 7, Ankara, 1999, ss: 355- 375.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (bundan sonra; B.O.A.), Yıldız Tasnifi, 80/31, “Hayreddin Paşa’nın Kanun-i Esasi ve Mebusan’a Dair Padişah Suallerine Cevap Olarak Arz Ettiği Layıhadır”, 10 Receb 1297 (18 Haziran 1880). (Bakınız:Ek)

⁶ Atilla Çetin, “Tunuslu Hayreddin Paşa (1825?-1890)” *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, cilt:4, sayı:42, 1990, s:23.

⁷ Atilla Çetin, “Büyük Devlet ve Fikir Adamı Tunuslu Hayreddin Paşa (1825?- 1890), *Milli Kültür*, Şubat 1991, sayı:81, s:48- 50.

⁸ Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*, Eser; 142, Ankara, 1988. Ayrıca bak: Atilla Çetin, *İstanbul’da Tunuslular, Toplumsal Tarih*, sayı: 3, cilt: 16, 1995, s: 60 – 64.

⁹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cüz: IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s: 895- 960.

¹⁰ B.O.A., Yıldız Tasnifi, 80/31, “Hayreddin Paşa’nın Kanun-i Esasi ve Mebusan’a Dair Padişah Suallerine Cevap Olarak Arz Ettiği Layıhadır”, 10 Receb 1297 (18 Haziran 1880). (Bundan sonra; a.g.b. “adı geçen belge”), s: 2.

¹¹ B.O.A., a.g.b., s: 3.

¹² B.O.A., a.g.b., s: 3-4.

¹³ B.O.A., a.g.b., s: 4.

¹⁴ B.O.A., a.g.b., s: 4-5.

¹⁵ B.O.A., a.g.b., s: 5-6.

¹⁶ B.O.A., a.g.b., s: 6.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (bundan sonra; B.O.A.), Yıldız Tasnifi, 80/31, “Hayreddin Paşa’nın Kanun-i Esasi ve Mebusan’a Dair Padişah Suallerine Cevap Olarak Arz Ettiği Layıhadır”, 10 Receb 1297 (18 Haziran 1880).

“Hayreddin Paşa’nın Kanun-i Esasi ve Mebusan’a Dair Padişah Suallerine Cevap Olarak Arz Ettiği Layıhadır”, 10 Şaban 1297 (17 Haziran 1880).

Ahmet Mithat, Üss-i İnkılâp, İstanbul 1255

Ali Akyıldız, “Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler”, Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İstanbul 2004, s:15- 31.

Atilla Çetin, Tunuslu Hayreddin Paşa, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Eser;142, Ankara 1988

Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birlikimi, İstanbul 1981, C:1, S:73.

Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Belleten, C.XXVII, 1964.

Ortaylı, İlber, Son İmparatorluk Osmanlı, Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek, İstanbul 2006; Osman Nuri, Abdulhamit-i Sani ve Devri Saltanatı, İstanbul, 1327; Ahmed Saib, Abdülhamitin Evail-i Saltanatı, II. Baskı, Hindiye Matbaası, Kahire, 1326.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, Cüz: IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Selda Kaya Kılıç, ‘1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı’, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM), sayı;4, Ankara, 1993, ss:557–635; Ayrıca Bak. Selda Kılıç, “1876 Kanun-i Esasi’nin Hazırlanışı”, Osmanlı Ansiklopedisi, cilt:7, Ankara, 1999.

Selda Kaya Kılıç, “Yenileşme Dönemin’de Namık Kemal’in “Hürriyet” Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri”, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı IV. Düşünce/Bilim/Sanat, Sayı:46, s.209- 214, Ankara 2002.

EKLER

Mevâd-ı atıye hakkında arz ve beyânı, bu kere şeref -sünuh ve sudur eden emir-ü فرمان-ü ilhâm-ı beyan hazreti mülukane iktizâ-i celilin mütalâa-i den olan fahire-i çakirane münhasıran başka başka ber- vechizir arza cürat olunur.

Birinci Sual-i Ali

Kanun-i Esasi'de ıslah ve tadil edilmesi icap eder mevad olup olmadığı:

Cevabı

Kanun-i Esasi devlet-i aliye'nin ıslahat-ı dâhiliyesini matlub-ı âli veçhile hüsn-ü cereyana kâfil ve zamin olmak üzere tafsilen ve inâyeten taraf-ı eşref-i hazreti Padişahîden sunuf-ı tebaa-ı saltanat-ı seniyyeye ihsan buyrulmuş bir berat-ı felâh olmasına nazaran esasen suret-i vaz-ı fevaid-i azimeyi mutazammın olduğundan iştibâh olmayıp ancak iş bu kanunun müthişü'l-mecmuu havi olduğu ahkâm şimdiye kadar kâmilan mevki-i icraya konulmamış ve bu misüllü kavanin ne kadar mükemmel olsa bir cihetinin icrasıyla diğerinin muattal bırakılması elbette matlub olan fevaid-i umumiye'yi ba cema'? tamim edemeyeceğinden kanun-i mezkûr tamamıyla bi'l-icrâ mizâc memleket ve ahaliye mütevakıf edip etmeyen mevadın tefrik ve tayin olunmadıkça ıslaha olan derece-i ihtiyacı bilinemeyeceği ve binaen aleyh bu babda şimdiden arz-ı mütalâaya mecal görülemeyeceği bedihi ise kanun-i mezkûrun bazı cihetleri velev tecrübe olunmamış bulunsun şimdiki şekli zâhir ve hal hazırı ile ibkâsı o yani o suretle ahkâmına icrası takdirde efkâr-ı muadelet cenabı mülkdâriden olan celb-i menfaat ve neşr-i mâadelet ve bast-ı merhamet ve mamuriyet kazaya-yi mühimmesine hail olabilmek mülahazası

umur-ı siyasiye ile teveggül edenlerce vela-i mukat ? ve bunun tadil ve ıslahı herhalde merhune-i irade-i seniye-i cenab-ı mülûkdarı olduğu emr-i bahirdir ve bu babda an fikri kasır-ı sıtk-ı müesser-i çakiranem vaktiyle şifahen maruz-ı huzur-ı âli kılındığı cihetle tekrar ve tafsili münafî-i rabı argı uburin görünüyor.

İkinci Sual-i Ali

Meb'usanın kanun-i intihabının ne suretle olması lazım geleceği:

Cevabı

İş bu intihab-ı mebusan kanunun mevad-i muteaddideyi havi olması tabii ise de mevad-i mezkurenin esas metinden münbais olacağı derkardırki esas mezkûr emr-i intihabın iki derece üzere cereyan eylemesinden ibaretdir. Evvelâ umur-ı diniye ve dünyeviyelerini lâıyk-ı vechile ârif ve esbabı ihtiyar ve temhize vakıf olan ve memleketin ıslah-ı ahvâlini gerçekten arzu eden iffetkâr ahali içinden vilayetçe bir adet ma'lûm intihab olunub bir heyet-i münteheba tefrik kılmak ve saniyen bu heyet münteheba merkez-i vilayette bi'l- içtima meclis-i mebusân için kaç kişi iktiza ederse onlar tarafından gerek kendi içlerinden ve gerek vilayetin sair mahallinden lâzım gelenleri intihap olmak labütdır. Binaenaleyh bu esasa göre mevcut olan kanunun bazı yerlerinin tadil edilmesi lazım gelir.

Üçüncü Sual-i Ali

Mesuliyet-i vükelâ için Bâb-ı Âlice tanzim olunan kanunun ilanı kâfi olup olmadığı

Cevabı

Vükelanın münferiden ve müctemian mesuliyet ile mukayyed olmaları lüzumundan maksâd-ı aslı bir vukuf-ı dilhâh-ı âli icrâ-i me-sâlih-i saltanat-i seniyye ile beraber zat-i kut-

siyet-sıfat-i hazret-i hilâfet penâhinin takdisi nefis-i nefis-i hümayunları kazıya-i mefruzü'l-iltizama matuf olması nokta-i nazarından bakılır ise kanun-ı mezkûrun münferiden eda-i maksâd-ı mezkûra kâfi görülemez. Onun için hasbe'l- sadaka 23 Cemaziel evvel 97 tarihli olarak maruz-ı huzur-ı âli kılınan layihayı abidanemizde buna dair muharrer olan usulün ona inzımmiyle ilanı icab eder.

Dördüncü Sual-i Ali

Rumeli vilayeti için bi't-tanzim celb olunan Avrupa komisyonu ve derdest istişare ve tezekkür bulunan kanununun Anadolu'da kâin ve memalik-i şahanede icrası mümkün olup olmadığı:

Cevabı

Kanun-ı mezkûr bilahare komisyonu mezkûrun nazar-ı istişaresine irade olunmak üzere Bâb-ı Âlide akid olunan komisyon marifetiyle tanzim olunmuş ve onun havi olduğu ahkâm Rumeli vilayetinde sakin olan ahalinin mizacına ve hem civar bulunan vilayet-i mümtaze vesairsinde müktezeyat-i ahvâl hem civarisine göre kaleme alınmış bulunmasından nâşî Anadolu cihetinde kâin memalik-i şahane ahali hakkında icrası gerek siyaseten ve gerek âdet-i muhakeme ahali-yi merkumeye nazaran pek de muvafık-ı maslahat görülemeyeceği cihetle onlar için diğer bir kanunun tanzimi cümle-i müzakerattan bulunmuştu. Şu esasa ve Anadolu ahali için tanzimi müzakerat ictizasından bulunan kanunun kaleme alınıp alınmadığına dair malumat-ı çakiranem olmamasıyla beraber bunlar nazar-ı tetkikten geçirilmedikçe ve Anadolu ahalisinin meşreb ve mişvarına ve adat-ı mütefavit-i muhakemelerine muvafık olup olmadığı bahsinde erbâb-ı vukuf-u sahiha ile efkâr-ı amika teati edilmedikçe şimdiden

suret-i katiyede buna dair rey-çakiranemi arz edememekte mağdurum

Beşinci Sual-i Ali

Jandarma teşkilatına dair tanzim olunacak kanun Avrupa devletlerinden, hangi devletde jandarma kanunu üzere tanzim olunması memalik şahane ahvaline muvafık olduğu:

Cevabı

Jandarma usulünün vaz' ve kabulü memalik-i mahrusanın umur-i zabıtasının taht-ı intizama alınmasıyla emniyet-i dâhiliyenin kemayen bağı hüsn-ü husule isâli emeline mütebenni olduğundan bu babda haiz olduğu ehemmiyetin tarifine hacet yoktur. Bu iki faide-i matlubenin bi-hakkın meydana getirilmesi için jandarmanın zabitan ve efradının muttasıf olmak lazım geleceği sıfatlar'dan birincisi kavanin ve adab ve tenbihat-ı askeriye tamamiyle metbû ve munkat olmak ve bu yüzden ve zâyif-i seyfiye ile mukayyed bulunmak. İkinci babda arz olunduğu veçhile asayiş-i dâhiliyenin hafızı olmaktan naşî umur-i adliyece vesair icraat-ı muhimme-i mülkiyece ahlaken ve sıfaten şayan-ı vusuk ve itimat takımdan intihab kılınmak lazım geleceğine ve bilâistisna sunuf-ı teba-i saltanat-ı seniyeenin bu işe yarar memduhü'l- hisal? Kısmından güzide olması muktezi bulunduğu nazaran bu sınıf asakir için tanzim olacak kanun pek mükemmel bulunması lazımdır. Şu halde Avrupa devletlerinin bu babda mevcut olan kanunları güzelce nazar-ı tetkikten geçirilerek, onlardan kangisi hal-i memleket ve mizac-i ahali ve raiyete daha akreb ve enfi ise ona göre memalik şahanede istihdam olunacak. Jandarma askeri için mahsus bir kanun tanzimi zımnında erbabi siyaseti askeriye ve mülkiye-den eshabı malumattan mürekkeb bir komis-

yon teşkili iktiza eder.

Altıncı Sual-i Ali

Avrupalılarca müdahelatı izale edebilecek suret-i maraziye de umur-ı maliyenin ıslahı, ne makule tedabire mütevakkıf olduğu:

Cevabı

Bu sual-i âliye cevap verebilmek devlet-i aliyece bu babda varid-i hatır olan iki tarikten kangisine suluk edilmek murad buyurulacağını tayiniyle mutavakkıdır. Zira devlet-i âliye şimdiye deyin hâsıl olan düyununu tezyid ettirmeyerek yani muktedir olduğu raddede bir güne istikraz-ı ihtiyacına düşmeyerek idare etmek tarafına suluk edebilir. Bu halde varidat-ı safiyesinin muktedir olabildiği miktarını tebaa-yi ecnebiyeye olan düyununun faiz ve resül-ü? malına mahsuben tahsis ve tayin ile erbâb-ı düyunu iknaya çalışmak ve kusurunu mesarifat-ı hakkına muktezasına sarf eylemek ve yahut umur-ı maliyenin bi-hakkı ıslahı ve tezyid-i varidata sebep olabilir ve menabi-i servet ve mamuriyete vesile-i vusul olur. Diğer ıslahat-ı mühimmenin icrası, niyet-i halisası ile müceddeden bir istikrâz eylemek cihetine suluk olunur. Bu surette makarızlarla? Uyuşmak ve tabi oldukları İngiltere ve Fransa devletlerinin müsaadesini celbeylemek icap edip ancak bu suretle idare-i umur-i maliyeye dair arz-ı mütalaa eylemek labüd ashab-ı envalin düyunu kadimeleriyle yeniden istikraz edilecek meblağ için istikraz-ı ne veçhile mümkün olabileceği bilmeye mütevakkıftır. Bu iki meslekten kangisinin nezd-i hükümete cenab-ı şahaneden ihtiyar buyrulacağı buyrulur ise o cihet pes nazar-ı dikkat ve mütaalaya alınarak ona göre varid-i hatır-ı kasır-ı kemteri olan mütalaa maruz huzur-u izzet-i cenabindir nimet kılınır.

Yedinci Sual-i Ali

Avrupa devletlerinin umur-ı dâhiliye-yi devlet-i aliyece olan müdahalelerini men edecek esbab ve vesailin neden ibaret bulunacağı:

Cevabı

Avrupa müdahalatının meni üç emri mühimin sürat ve tamamı icra ve iltizamına mütevakkıftır. Evvela Berlin Muahedesi ahkâmından henüz mevki-i icraya vaz ‘ olunamamış olan meselelerin ihtiyar-ahu-ı hazırun kaidesine tevfiken hareket ve kemal-i dikkat ile serien ve acilen bi’l- ifa ıslahat-ı dâhiliyeye başlanmak ve bunun üzerine şurut-u muahe data tevfiq devletlerle bir meslek ittihaz edilmek, saniyen şeriat-ı mutahharece ehl-i ahd hakkında icrası vacip olan adalet ve kavanin iktizasına göre Avrupa devletlerinin ve tebaalarının hukuklarını muhafaza edecek surette hakikaten ifâ-i vezâif-i hükümet olunmak. Salisen umur-i dâhiliyemizin iktiza-i siyaset-i şeriyeye tatbiken ıslahı ve ona göre hizmet edebilecek memurin-i şeriye ve adliye ve icraatiyenin sahihen hüsn-ü intihabiyle beraber imâl ve harekâtının hemişe taht-ı nazar-ı murakabe ve teftişi ciddi istikametkarane bulundurulmasını iltizam etmek hususundan ibarettir. İşte Avrupalıların kadimen ve halen saltanat-ı seniyeden talep edebileceği mevâd-ı selase-i mezkurenin mümkün olabildiği mer tebe icraat-ı fiiliyesine kemal-i ehemmiyetle müsaraat edildiği takdirde aynen müşahede olunduğu vehicle bazı memurun da muamelat hod-serane ve tehhürkerane lehinden? Tevel lüt eden fenalıkların önünün kestirilmiş olacağına binaen tedahüle meydan verilmemiş olacağı ve bu babda mütteharâne hareket ise tezyid-i müdahale-i şedideye bir kat daha sebebiyet vereceği vareste-i izahdır.

موار آية حقنه عرصه دینی بکره سرفروغ و صدور آید امر و نهی الهام بایه حقنه مدله
 اقصای معین اولاد معتمد قمره حکمران تحت آیه حقنه برده بر عرصه جرات حقنه
 برین سواد علی
 قانونه اسبیه اصلاح و تبیین ایلیس احباب اید موار اولوب اولوب
 حریف
 قانونه اسبیه دولت عیدیه اصلاحات را خدیش مطوب علی و جود عیدیه کاف و ضمه جود ادره
 تقصیر و عیایه طرف اسرف حقنه با دسرسه نه صرف نه سلطنت سیر اصابه جود برات فدر
 اوله نظر اسنا صورت وضعی قزاق عظیمی معینه اولدینه اسبابه کتیب انچه اسبیه فدر
 مدینه الحریه کادون انچه حکم سربیه قزاق کاند سرف اجماع قزاق سرف و بر سلطه فدر
 کس جود ادره اسبیه دیرین مدلی بر عین ابیه مطوب اولدیه قزاق عیدیه با جود تقیم
 اید جودین قانونه فکر تاجید با جود فراج سلطنت و عیایه سرف ایدیه اسبابه موار تقیم
 دلیقه اولدیه اصلاح اولدیه دیر اجابی سرف دلیقه و با جود سرف سربیه عیدیه با جود
 کور جود برین جود قانونه فکر کور بعید جود و جود اولدیه سرف سربیه کور
 و کای قزاق انچه کور اولدیه اصلاح اولدیه اسبیه تقیم افکار مدلی با جود
 اولدیه جود تقیم دیر مدلی و با جود کور تقیم کور سرف سربیه کور
 اسبیه سربیه کور سربیه کور و با جود کور سرف سربیه کور
 اولدیه اسبیه کور و با جود کور سرف سربیه کور

نقص جند نزار و نضج صاف و آب ارب عبور به کویخ

ایک نئی سڑک عالی

میسرمانہ قاتلہ انتقامیہ ضرورت اولیٰ سونم کلمہ

مهرای

[illegible]

وصفی سرائ علی

سُؤَالٌ وَجَدْتُهُ فِي بَعْضِ كُتُبِ الْمُتَقَرِّفِينَ أَنَّ قَانُونَ الْعَدْلِ هُوَ فِي تَحْلِيلِ الْأَرْوَاحِ

مهرای

و کلمات مفرداً و کثرتاً مستحب است به مقید ادق در سنده مقصد صبی بر وجه درگاه علی احوالی مصداق
سلطنت نماید باز ذات فرست صفات صفات فاضله است نفس نفس نفس همواره صفات صفات
الانسان معطوف اولی نقطه نظریه یا تعبیر است قنونه فکورک مفرداً ادای مقصد فکوره فکوره فکوره
انکه تجربه حسب الصواب و صواب اولی کلمه ناهم اولی در سنده مقصد صبی بر وجه درگاه علی احوالی مصداق

مراد اوله اصوله ۱۵ فصله اعدوی ايجاب اید

در دخی سوال عالی

در این دو بیان آنچه به تنظیم حقیقه این اورده قومی اید در دست اشاره و در کتب
قانونه انطون کانه حالت شاهانه اجلاس مکرر و در کتب

جوابی

قانونه فکر باید در قومی فکر نظر شده اند اوله اوزره با این عقد اید
قومی معرفت تنظیم و این قانون این اعظم در این دو بیان مکرر اند
نظام و دیگر این در دست اشاره که در مصیبت احوال این کوره قدس بولند
انطق جوده کانه حالت شاهانه احوال عقد اجلاس کرد سیاست و این عادت فکر اید
نظر اید موافق مصیبت کورده بر این اند این دیگر قانونه تنظیم حقیقه اند
و انطق حقیقه این در اکت این تنظیم این قانونه قدس الوب الزیغه از مصیبت فکر این
بدر نظر تنظیم کورده و انطق این سرب و سوار این عادت مقادیر فکر این موافق اوزره
بجمله اید و حق حکم اید این عیبه فاعلی اید سرب و سوار این عادت مقادیر فکر این
ای ملک معذورم

بسی سوال عالی

رأیه مستعدت از تنظیم اوله قومی اورده و در نظر حق دولت رأیه در قومی اوزره تنظیم
اوله حالت شاهانه احوال موافق اوله

جوابی

رأیه اصولک وضع و قومی حالت کورده امراض بلطنت تحت نظر الفیه اینه دفعه

کاینکه صد مورد اعیان از مکتب اولیایه بروج هزاره ازین جهت در طلب حاجت بودند
 بروجی تاج مطلوبند که میان کورسچین رازدازند ضایع و فزاید متصف ازین لازم بود که
 صفدره برقیس قزاق و ارباب و تنیان حکمیه نماید مطیع و متواضع و بویوزده و فتنه
 سیفایده مقید بودند و کجیسی بدو عرصه ازین وجه اسیر و خفت یافتی ازین بانی
 امور عظیم و ساز اجزای از مکتب اهل حق و صفه سابعه بودند و عمارت من قریه انتخاب
 قفسه دینم که بکلمه و بدو استخوان صوفی بنده سلطت بنده بر این بار عرصه ازین قفسه بزرگ
 اوست مقصد بقیه تولا بر صفه عظیمه بکلمه بکلمه قفسه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 اور و اور و اور بروج صوفی ازین قفسه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 و راج اهل و عینه و اقبه و اقبه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه

الشیخ سراجی

اور و اور و اور بروج صوفی ازین قفسه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه

برای

بر سراجی بروج و بر بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه
 بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه بکلمه

[illegible]

درختی ستوان عالی

در بیان دین و دنیا امور را ختم در وقت عیدیم از رویه مرا خدای تعالی بفرستد و در وقت غمزه

عبارت فوق

صوبائی

اور دہا مہاراجہ کی مرضی اور امر میں سرعت و تانی اجرا و التزام موقوفہ اولاً برہمہ معائنہ
احضار ہندو متوجہ اجلیہ وضع اور فراموش اولاً مستند ایک اعتبار خفہ مزیدہ قاعہ فرمودہ حرکت
و کمال رقت ایدہ سربا و عابد با دینا اصلاحات راجیدہ با سکونہ و بنوہ اور نہ سرور معائنہ
فریفتہ و دقت برسلت اتحاد ایک بابا سربا مہاراجہ اسی عہدہ عہدہ اولاً واجب
اور نہ عادت و توانہ اکتفا نہ کورہ اور دہا و دقت نہ و نہ فریہ حق فریہ می نظارہ بدعت مزید
حقیقہ ایضاً و دقت حکومت اور نہ بابا امور راجدہ مزید اکتفا سبب سربا تطبیق
اعداد و کال کورہ خدمت ای بدعت مذکورہ سربا و عہدہ و اجرائیہ نہ صحیحی علیہ انتخاب بر بار
امای و رعایتہ ہر گز نہ نگاہ و تفتیش بدعت اسف متعارفہ و بدعتیہ ارقام اہل
خفہ و نہ عہدہ عہدہ ایستہ اور دہا لوراک ضیاء و تانی سلطانہ نہ نہ طبیب ای بدعت سربا مہاراجہ

نکته: در مکتب ادریجی مرتبه اجزای فاعله نه کمالی اکتفا به مساحت ادریجی تقصیر عیناً ملاحظه
فرموده و در بعضی موارد مرتبه مساحت خود را در ظاهر ظاهر کرده و در بعضی موارد در بعضی موارد
کسی در بعضی موارد در بعضی موارد در بعضی موارد در بعضی موارد در بعضی موارد در بعضی موارد
در بعضی موارد در بعضی موارد در بعضی موارد در بعضی موارد در بعضی موارد در بعضی موارد

فصل اول

CHP Ekonomi Otobüsü yolda...

Türkiye'yi daha önce en derin ekonomik krizlerden çıkarmış kadrolardan, Çiftçilerden, Emekçilerden, İş insanlarından oluşan Cumhuriyet Halk Partisi Ekonomi Masası, Derdi, derdi çekenden dinlemek, Genel Başkanımız Sn. Kemal Kılıçdaroğlu'nun İkinci Yüzyıla Çağrı Beyannamesi'ndeki çözüm önerilerini anlatmak için Türkiye'yi il il geziyor.

